

1.

AZ ÖKONÓMIA
ELŐTÖRTÉNETÉBŐL

Bal felső saroktól kiindulva az óramutató szerint: Arisztotelész, Aquinói Szent Tamás, William Petty, François Quesnay

MADARÁSZ ALADÁR

Az ökonómia előtörténetéből

Honnan kezdjük a történetet? Thomas Mann a múlt mélységes, talán feneketlen kútjáról írt – meddig kell visszamennünk az időben, ha szemelvényeket válogatunk a közgazdasági gondolkodás történetéből? A választás látszólag szabad – valójában persze minden tudománytörténész egy kimondott vagy rejtett előfeltevés-rendszerhez, tudományfilozófiához keresi a tényeket, s csak akkor kezdhet „gyönyörű piramisának felépítéséhez”, ha kiválogatta azokat, amelyek elmélete szerint valóban tudományos felfedezések.¹ A közgazdaságtan történetét a diszciplína intézményesülése óta a legutóbbi időig elsősorban közgazdászok írták más közgazdászok okulására, ezért tárgyalásmódjukat alapvetően az határozta meg, milyen aktuális uralkodó elmülethez vagy kuhni nyelv „paradigmához” vezető fejlődési útként kívánták a múltat ábrázolni.

A 19. század első elmélettörténetei a tudomány eredetére kérdezve alapvetően két elbeszélsmódot illetve rekonstrukciós lehetőséget alakítottak ki. Az egyik szerint a közgazdaságtan megjelenéséről akkor beszélhetünk, amikor a 18. században ezen a területen is meghatározóvá válik a rendszer eszméje, Cantillon, Quesnay és Smith írásaival kialakul a rendszeres tudomány. E narratívában az ökonómia története elméleti iskolákra oszlik, jellemzője pedig a természettudományokhoz többé-kevésbé hasonlóan az örök igazságokra törekvés. A másik, ennek visszahatásaként kialakuló historicista ábrázolás a politikai gazdaságtan történetének kezdetét az antikvitásig vezette vissza, a doktrína történetének korszakolására a kultúra történetének nagy szakaszait alkalmazta.

¹ Lakatos Imre: *A tudomány története és annak racionális rekonstrukciója*. In: *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Budapest: Atlantisz, 1997. 65–128. o. Az idézet a 68. oldalon található.

A historicista ábrázolásmód követői nem fogadták el azt a logikát, amely a cseregazdaság absztrakt elméletének fejlődését, a *homo oeconomicus* koncepciójának uralomra jutását, vagy a közgazdaságtan más ismeretágtól való elválását tekintette a történet alapvető motívumának; mivel számukra irányadó volt a romantikus meggyőződés: az élet minden idő- és térbeli sokszínűsége ellenére alapvetően nagy és oszthatatlan egészként érthető meg és ábrázolható.²

A 20. században egymással más elnevezések – pl. tudománytörténet *versus* eszmetörténet, racionális vagy történeti rekonstrukció – alatt tovább viaskodó két interpretációs stratégia a politikai gazdaságtan történetének ábrázolásában e ponton már többnyire találkozott. Mindketten úgy ábrázolták a politikai gazdaságtant, mint a felvilágosodás, az Ész századának szülöttét, és zárójelbe tették vagy meg sem említették az antikvitás gondolkodóit. Ha pedig mégis megtették, akkor általában azt emelték ki, hogy az ókori ökonómia és a politikai gazdaságtan „új tudománya” között az elnevezésen kívül szinte semmi kapcsolatot sincs, az antik gondolkodók „háztartás-tudományából”, mely még a 18. század elején is egyetemi tantárgy, nem vezet út Adam Smith-hez és „A nemzetek gazdagságához”.³ Ha azonban elfogadjuk, hogy a társadalom eme új tudománya nem Pallasz Athénként, teljes fegyverzetben pattant elő, hanem olyan diskurzus volt, amely különböző elméleti nyelveket és szóképzőket egyesített magában, amely egyszerre volt a születő új „kereskedelmi társadalom” elemzése és kísérlet a régi megtartására: a csere által összekapcsolt ember társadalmiságát arisztotelészi fogalmakkal vizsgáló morálfilozófia és republikánus politikai elmélet, akkor indokolt, hogy a közhelynek megfelelően e szöveggyűjtemény is úgy kezdődjék: „Már a régi görögök is...”

I.

Az ökonómia csak egyike azoknak a modern tudományoknak, amelyek mindmáig a görögök által adott nevet használják. A görög rétorok és tudósok kezdték rendszeres formában elemezni a gyakorlati filozófia olyan problémáit, amelyek a Szókratész után kialakuló diszciplináris felosztásban az etika, a politika és a gazdaság ismeretkörébe tartoztak. A gyakorlati filozófia három ágra oszlott: az etika az egyéni és az individuumok közti viselkedés tanulmányozását, a politika a közszféra irányításáról szóló értekezést jelentette, az *oikonomia* kifejezés a háztartás és a birtok valamint a városállam (polisz) adminisztrációjának anyagi ügyeiről szóló vitára utalt. A kifejezés eredetileg a ház (oikosz) és

² W. Stark: *History and Historians of Political Economy*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1994.

³ M. Finley: *The Ancient Economy*. London: The Hogarth Press, 1985. 20. o.

az elosztani, megosztani, legeltetni, használni, élvezni, elrendezni, igazgatni ige (némein) összetételéből származott⁴. A görög gazdasági gondolkodás a két fő diszciplína, az etika és a politika alárendelt részeként létezett. Az oikosz megszervezéséről folyó vitát és a polisz gazdasági szervezetét nem tartották a gondolkodás egyenrangú, függetlenül elemzendő területének. A háztartás (oikosz) már ezt megelőzően, Homérosz eposzainak vagy Hésziodosz tankölteményének (Munkák és napok) világában is sokrétű (ám nem elemzett) fogalom, a hajlékul szolgáló építményen túl átfogja az emberi élettevékenységeket, termelés és fogyasztás alapegysége, a közösség alapintézménye, különböző státusú emberek: a családtagok, a szolgák, a vendégbarátok éppúgy beletartoznak mint a javak. Amikor a Kr.e. 4. század idején Athénban kialakult az „ökonómiai diskurzus”, akkor ez három vonulatra oszlott:

1. A háztartás, a birtokkezelés gyakorlati teendőit és a tiszteletre méltó és helyes viselkedés szabályait összefoglaló művek, amelyek mintapéldája Xenophón *Oikonomikosa*. Ez a könyv nemcsak az antikvitásban volt népszerű, hanem forrása lett annak az Európában egészen a 18. századig virágzó *Hausväterliteratur*⁵-nak, amely az „egész házról” szólt, egyfelől átfogva az adott tér emberi viszonyait éppúgy, mint a „háztartás” fenntartásához szükséges tevékenységeket (a gyermekneveléstől a földeken végzett munkákon át a vadászkutyák idomításáig és a házi patika felszereléséig), másfelől viszont nem tárgyalta a piaci viszonyok és a jövedelmezőség kérdéseit.

2. A gazdasági elemzés, amelynek legkidolgozottabb formáját Arisztotelész két értekezése, a *Politika* és a *Nikomakhoszi etika* tartalmazta. Ez a gazdasági kérdéseket a politikai közösség (a városállam) és az egyén számára elrendelő legfőbb jó szemszögéből vizsgálta, vagyis az ökonómiát alárendelte a politikának és az etikának. Kiindulópontja a mesterétől, Platóntól származó, a városállam irányítását és a háztartás vezetését párhuzamba állító érvelés elutasítása, a tekintélyelvű, hierarchikus háztartás és a hatalom közös birtoklásán, a polgárok morális egyenlőségén nyugvó politikai közösség szembeállítására. Arisztotelész a „Politiká”-ban a magasabb rendűnek, az teljes emberi lét céljának és feltételének tekintett városállam stabilitására gyakorolt hatásuk szerint

⁴ Már az ókorban gyakran a „nómosz”, azaz szokás, hagyomány, törvény fogalmából származtatták a fogalom második tagját, noha grammatikusok (Aelius Herodianus) már a Kr. u. II. században figyelmeztettek a hibára. Singer 1958-as tanulmánya részletesen elemzi a kérdést, de a hiba makacsul visszaköszön, legutoljára Groenewegen felületes összefoglalójában a *New Palgrave Dictionary of Economics*-ban. Lásd K. Singer: *Oikonomia. Kyklos*, 11. 29–54. o. és P. Groenewegen: *Political economy and economics*. In: *New Palgrave Dictionary of Economics*. London: Macmillan, 1987. III. köt. 904–905. o.

⁵ Ez a diskurzus német elnevezése ellenére európai: beletartozik Torquato Tasso „Il padre di famiglia”-ja éppen úgy, mint az orosz Domosztrój.

rendszerelte a szükségletkielégítés és a csere különböző formáit és fejlődési szakaszait, a közvetlen termékcsere-től a pénz megjelenésén át a nyereségért folytatott tranzakciókig. A pénz szerepét közvetítő funkciójából magyarázta, és természetellenesnek, a politikai közösség stabilitását veszélyeztetőnek ítélte az öncélúvá és határtalan törekvéssé váló vagyonszerzést, a kamat formájában önmagát szülő pénzt. Ezen az alapon különböztette meg a szükségletkielégítés és a vagyonszerzés természetes formáit a természetellenesnek tekintett pénzkérésstől (krematisztika). A „Nikomakhoszi etika”-ban található csereelemzés szerint a közösséget a tagok különbözőségéből fakadó egymás tevékenysége iránti szükség (chreia) hozza létre, a csere szabályozója a közösségben csak az igazságosság lehet, mégpedig nem az egyenlőség, hanem az arányos viszonyosság formájában. Számba véve az áruk és szolgáltatások különbözőségének kérdését, Arisztotelész az összemérhetőség eszközeként a pénzt nevezte meg, nyitva hagyva azt a kérdést, hogy mi az a közös, ami a cserében a pénz révén összemérhetővé válik.

3. Szemben Arisztotelész szigorú (de nála sem mindig következetesen alkalmazott) fogalmi megkülönböztetésével, a görög gazdasági diskurzusban az ökonómia gyakran jelentette a nagybirtok, a városállam, sőt a hellenisztikus korban az egész királyság jövedelmeiről, a piacok szabályozásáról stb. szóló vitákat és eszmefuttatásokat. „Mert sok városállam rá van utalva a gazdálkodásra és az ilyen jövedelmi forrásokra, akárcsak egy család. S ezért aztán némely államférfiú egyébbel sem foglalkozik, mint evvel.” E vonulatba tartozik a pszeudo-arisztotelészi „Oikonomia”, amely második könyvében a gazdálkodás négy típusát különbözteti meg, vagy Xenophón műve az athéni állam jövedelmeiről.

Mondottuk: az ökonómia csak egyike azoknak a modern tudományoknak, amelyek mindmáig a görögök által adott nevet használják. Arisztotelész azonban nemcsak nevet adott e tudományoknak, hanem a politikában és az etikában, vagyis a gyakorlati filozófia másik két ágában olyan fogalmi kereteket is kialakított, amelyek évezredekig keresztül átvihetőnek és alkalmazhatóknak bizonyultak, annak ellenére, hogy a kiindulópontjukul szolgáló történelmi viszonyok nagymértékben megváltoztak, a Kr. előtti negyedik évszázad görög városállamainak világa visszavonhatatlanul eltűnt. Milyen volt ez lehetséges? Arisztotelész természetesen csak a korabeli görög tényeket elemezhetette, de az az elméleti nyelv, amelyet erre használt, túlélte az elemzett viszonyokat. Az ökonómiában részben más a helyzet, hiszen itt még az is hosszú, heves és ideológiailag súlyosan befolyásolt vita tárgya volt, hogy az Arisztotelész korabeli Athén vagy tágabban az antik gazdaság egyáltalán inspirálható-e gazdasági elemzést, léteztek-e benne olyan intézmények és magatartások, amelyek leírhatók a modern közgazdaságtan nyelvén vagy sem. Noha e keretek között még jelzésszerűen sem lehet vállalkozni ama disputa bemutatására, hogy vajon az

antik gazdaság árszabályozó, autonóm piacok nélküli, az önellátó háztartásokra épülő beágyazott folyamat volt, miként Polányi Károly láttatta, vagy kifejtett piacokat és hosszú távú kereskedelmet működtető rendszer. Annyit azonban meg lehet kockáztatni: szemben azokkal a véleményekkel, amelyek azt állítják, hogy Arisztotelész gazdasági elemzése nagyképp, de csupán a hétköznapi ész szintjén mozog (J. Schumpeter), a „Politika” és a „Nikomakhoszi etika” ökonómia-konceptiója és csereelemzése olyan fogalmi nyelvet teremtett, amely tudatosan nem autonóm, hanem alárendelt szféraként értelmezi a gazdaságot a közösség célja, az erkölcsi jó, az igazságosság és a politikai jó, a szabad polgárhoz méltó élet összefüggésében. Az autarkiaira törekvő oikosz szigorú hierarchikus rendje és a kölcsönös szükségletek által egymásra utalt cserepartnerek egyenlőségén alapuló igazságosság (vagy reciprocitás) egyaránt része a morális ökonómiának.⁶

II.

A skolasztikus közgazdasági diskurzus, amely a 13. és 14. század idején élte virágkorát a középkori egyetemeken, mindenekelőtt normatív volt, arra irányult, hogy eligazítsa a keresztény hívőket, mit kell cselekedniük, és mit kell elkerülniük ahhoz, hogy elnyerjék a túlvilági jutalmat, az örök üdvösséget. Ezek a szabályok nem voltak egységesek, szigorúbb magatartási előírások érvényesültek a kiválasztott kevesekre (például a szegénységi fogadalmat tett szerzetesekre) és lazábbak az erkölcsi tökéletességet nehezebben elérő esendő többségre. A gazdasági gondolatok nem jelentek meg önálló, rendszeres feldolgozás formájában, hanem esetlegesen fogalmazódtak meg olyan kérdések összefüggésében, mint pl. a kapzsiság vagy az adásvétel keretében lehetséges bűnök, az uzsora, a csalás stb. Ez egyszerre jelentette a gazdasági kérdések viszonylagos jelentéktelenségét a túlvilágra, az üdvösség elnyerésére összpontosító keresztény tanítás szemében, s ugyanakkor fel is értékelt azokat, hiszen az erény követésének, a bűnök elkerülésének tétje a lehető legnagyobb volt: az örök jutalom vagy büntetés. Ráadásul a keresztény tanítás univerzális, az élet minden aspektusát átfogó jellege és az egyház evilági gazdasági tevékenysége (például ő volt a legnagyobb földbirtokos) egyaránt ahhoz vezetett, hogy a szóban forgó kérdések nem maradtak valamilyen elvont morálteológia talaján, hanem jelentősen befolyásolták a mindennapokat.

⁶ A közgazdaságtan kettős, etikai és „mérnöki” (az adott tekintetű célokhoz szükséges eszközöket kereső) eredetét hangsúlyozta Amartya Sen esszéje, példaként idézve Arisztotelészt és egy korabeli indiai politikai gondolkodót. Ld.: A. Sen: *On Ethics and Economics*. Oxford: Blackwell, 1987.

A tételeket és következtetéseket teológusok vagy jogászok fogalmazták meg, akik a teológiából, filozófiából és a jogból merítették elemzési eszközeiket és fogalmi rendszerüket. Forrásuk mindenekelőtt a Szentírás volt, ehhez járult az egyházatyák tanítása, a különböző jogrendszerek (a kánonjog, a római jog és a polgári jog), a teológiai hagyomány, a római auktorok és végül de egyáltalán nem utolsósorban az először arab közvetítéssel, majd latin fordításokban közvetlenül is megismert Arisztotelész, akinek tekintélyét érzékelteti, hogy „a filozófusként” hivatkoztak rá. A diskurzus jellegzetes formája a teológiai értekezés volt, akár az összefoglaló *summa* (amelyek közül a legnevezetesebb Aquinói Szent Tamás „*Summa theologiae*”-je), akár a különböző vitatott kérdéseket egybefoglaló gyűjtemények (*quodlibeta*). A skolasztikus érvelés jellemző módszere valamely kérdés felvetése (pl. „törvényes-e egy dologért többet kérni, mint amennyit ér”), egy lehetséges válasz részletes bemutatása, alátámasztva a különböző tekintélyektől származó idézetekkel („igen, mert a római jog is megengedi”), majd újabb válasz megvitatása, végül a szerző által helyesnek elfogadott válasz bemutatása és a korábbiak cáfolata („az isteni törvény, a felebaráti szeretet parancsa és az erény szempontjából nem, de a cserélők kölcsönös haszna és az emberi együttélés szempontjait érvényesítő polgári jog alapján megengedhető”).

Mint e példából is kitűnik, a csere elemzésében a különböző forrásokból származó elemek összeegyeztetése komoly nehézséget jelentett a skolasztikus gondolkodók számára. A római jog a javak árát a cserepartnerek szabad meg egyezésére bízta, csupán azt kötötte ki bizonyos esetekre, hogy ha feltűnően nagy eltérés mutatkozik az igazságos ártól, akkor ezt kompenzálni kell. Arisztotelész csere-konceptiója, amely a kiigazító igazságosság alapján követelte meg a dolgok „belső hasznosságán” nyugvó értékelések arányosságát, nem adott elegendő fogódzót az „igazságos ár” meghatározásához. Ráadásul a korai egyházatyák nyomán a javak belső értékének meghatározását egy olyan skála szerint próbálták elrendezni, amely azt a sorrendet vette alapul, ahogyan a dolgok a Teremtés könyvében megjelentek. Amikor azonban Szent Ágostonra hivatkozva ezt elvetették („egy lóért gyakran többet fizetnek mint egy rabszolgáért”) és a dolgok vagy a cserélők státusa helyett a javak hasznos jellegére hivatkoztak, akkor ez sokféle értelmezésnek nyitott teret. Az egyik szerint az igazságos ár a munka, a fáradtság és a költségek megtérítése, a másik szerint a hivatalos árszabályozás vagy bölcs emberek becslése határozza meg, a harmadik szerint pedig a javakkal kapcsolatos igényt (*indigentia*) tükrözi. A későbbi skolasztikus gondolkodásban már kifejtették, hogy a csereben mindkét fél nyer, az igazságos árat pedig a piaci árral azonosították.

Hasonló volt a helyzet a szegénység és anyagi gazdagság, vagy más összefüggésben a tulajdon kérdéseiben is. Ez utóbbiban a konfliktus úgy fogalmazódott meg, hogy a tételes emberi törvény védte a magántulajdont és szankcio-

nálta annak megsértését, míg a kinyilatkoztatás és a természeti törvény a teremtett világot közös használatra adott tekintette. A dilemma megoldását a bűnbeesésre hivatkozva fejtették ki a teológusok, mondván, hogy az összülők vétke következtében a természettörvény kiegészült egy olyan intézménnyel, amely jobban ösztönöz a gondos használatra és kevesebb békétlenséget okoz, mint a közös tulajdon. A gazdasági ösztönzés arisztotelészi logikájának elfogadását azonban ellensúlyozta a közös használat követelménye, amely nemcsak a jótékonyság erkölcsi parancsát tartalmazta, hanem a súlyos szükség esetében felfüggesztette az emberi törvény hatályát: ilyenkor a más jószágának elvétele, a lopás nem bűn.

A csere mellett a pénz és a kamat volt a skolasztikus gondolkodás másik „kedvenc” gazdasági problémája. A kamatszedés evangéliumi tilalmát számos zsinat ismételte meg, de ez a tilalom eleinte csak az egyházi személyekre vonatkozott, s csak a 11. századtól kezdve vált a tilalom általánossá, ahol minden, a kölcsön összegét meghaladó követelés uzsorának, az igazságosság megsértésének minősült. Ahogyan Aquinói Szent Tamás kötetünkben szereplő érvelése megfogalmazta: a pénz csupán a csere lebonyolítására szolgáló eszköz, lényegét és használatát éppúgy nem lehet szétválasztani, mint ahogy egy hordó gabonáét vagy borét sem szemben egy ingatlannal. Az időért pedig nem lehet árat követelni, hiszen az csak Istené. A kamat problémaköre azonban arra is jó példa, hogyan alkalmazkodott a teológia az élet változásaihoz: Sienai Szent Bernardin (1380–1444) a pénzt már produktívnek, tőkének tekintette, azok a kivételek pedig, amelyeket a salamanca-i iskola köréhez tartozó jezsuita Leonard Lessius 1605-ben felsorolt, mint amelyek elfogadhatóvá teszik a kölcsönadó kompenzációját a kockázatért, az elmaradt haszonért stb. már Aquinói kortársa, a tudós jogász Hostiensis Segusioi Henrik kardinális (+1271) művében is szerepeltek.

III.

Nagyjából egyidőben azzal, amikor Salamanca egyetemének tudós dominikánus és jezsuita professzorai a 16. század második felében és a 17. század kezdetén szintetizálni igyekeztek a kamatról szóló teológiai tanítást és a pénz értéke és mennyisége közötti oksági összefüggést, Európa különböző országaiban egymás után születtek olyan vitairatok, pamfletok és traktátusok, amelyeket a közgazdaságtan történészei a *merkantilizmus* címkéjével szoktak besorolni. Ez a terminus, amelyet a fiziokrata Mirabeau márki, majd utána Adam Smith használt először egy olyan gazdaságpolitika és nézetrendszer megjelölésére, amelyet élesen elleneztek, szinte megszületése óta viták keresztjében állt. A 19. század végén a történeti irányzat képviselői, a német Schmoller és az angol Cunningham megfordította az értékelés előjelét: számukra a merkantilizmus az államépítés, az erőltetett kereskedelmi és iparfejlesztés sikeres politi-

kája volt, míg a két világháború között a svéd Heckscher nagy művében a *laissez-faire* ellentétéként, a középkor végétől a 18. század közepéig tartó időszak gazdaságpolitikáját és gazdasági gondolkodását egybefoglaló világszemléletként ábrázolta. Szerinte a merkantilizmus a középkori város protekcionista politikájából, a naturálgazdaságból a pénzgazdaságba való átmenet során – ami a javaktól való félelemben és a pénzhétségben tükröződött – fejlődött az ember és társadalom átfogó koncepciójává, amely egyszerre volt szabályozási rendszer és politikai doktrína, amely a hatalom és gazdagság célkitűzéseinek és eszközeinek viszonyáról szólt. Keynes ezt éppen ellenkezőleg látta: számára a merkantilizmusnak a pozitív kereskedelmi mérlegre, a kamatláb és a bérek lenyomására és az ország nemesfémkészletének fokozására irányuló törekvései „a gyakorlati bölcsesség helyes elemei voltak, amelyet Ricardo irreális absztrakciói irtottak ki”⁷.

Valójában a merkantilizmus polemikus fogalomként jött létre és az is maradt, fő majd mellékhadszíntere volt azoknak az elméleti és gazdaságpolitikai vitáknak, amelyek a szabad kereskedelem és a protekcionizmus hívei között zajlottak. Történetileg annyiban használható, amennyiben azt érzékelteti, hogy a 17. században olyan újfajta diskurzus alakult ki a gazdasági jelenségek megfogalmazására és értékelésére, amely nem tekinthető koherens vagy a korai modern Európában egységes elméletnek, inkább olyan nyelvnek, mely lehetővé tette, hogy különböző kontextusokban megfogalmazható legyen az új helyzet, amikor „a kereskedelem válik az aranyalmává, amelyért a világ minden nemzete verseng” (A. Fletcher). A század kegyetlen vallás- és polgárháborúi, a hadviselés és a pénzügyek forradalma, a világkereskedelem kibontakozása első ízben tette – ahogyan David Hume megfogalmazta – „a kereskedelmet államérdekké”. A fényűzésről szóló hagyományos antik vagy keresztény moralizálás, a luxus által előidézett korrupció és hanyatlás továbbra is használatos érvrendszer, de az állam és a hadsereg növekvő pénzügyi igényei új helyzetet teremtettek: immár nemcsak a hagyományos kereskedő köztársaságok (Velencétől Németalföldig), hanem a nagy területi monarchiák is a kereskedelemben látták a jövedelem és a katonai hatékonyság forrását. A nemzetközi piacokon pedig a sikert nem lehetett kizárólag katonai eszközökkel biztosítani: a sikeres kereskedelmi nemzet az olcsóbb árak és alacsonyabb bérek segítségével biztosíthatta fennmaradását. A teológia tudós professzorai helyett Angliában és Németalföldön aktív és gazdag kereskedők (T. Mun, D. North), Franciaországban és a német fejedelemségekben állami hivatalnokok kezdték megfogalmazni, mire van szüksége a virágzó kereskedelemnek és az erős államnak.

⁷ Lásd erről Madarász Aladár: *Egy fogalom történetéből: a merkantilizmus. Világosság*, 1978/3–4, 211–231, 278–284. o.

A korai modern Európa gazdasági nyelve javaslatok és tanácsok megfogalmazására, az uralkodók vagy környezetükben lévők meggyőzésére szolgált. E szövegek egyik mintáját a „fejedelmi tükrök”, vagy a bölcs kormányzás művészetéről szóló írások jelentették, amelyekből az uralkodók megtrudhatták, milyen úton tarthatják meg és növelhetik hatalmukat és gazdagságukat országuk vagy tartományuk jó kormányzása segítségével.⁸ A hatalom és a gazdagság forrása és elérésének eszköze ugyanaz volt: a nagy létszámú és gyarapodó népesség. Ez a népesség képes viselni azokat a terheket és fizetni azokat az adókat, amelyek az udvar, a nemesség és az egyház eltartásához szükségesek, illetve képes biztosítani a hadseregek és flották emberanyagát, amely részt vesz az amerikai és a francia forradalom előtti időszak örökösödési és területszerző háborúiban. A szabály alóli meghatározó kivétel a korszak mintaországának, Németalföldnek gazdasági sikere, amely széles körben volt vita tárgya a 17. században: hogyan lehet egy kis ország egyben gazdag ország is, hogyan lehet tartós a kedvezőtlen természeti feltételekkel és kicsiny lakossággal rendelkező állam kereskedelmi sikere? A korai modern gazdasági diskurzus ennél fogva a gazdasági tevékenység meghatározott szektoraira összpontosított: azokra, amelyek a szerzők szerint közvetlen befolyást gyakorolnak a gazdagodásra, legyen ez a külkereskedelem, a pénz- és hitelügy, a munkaügy (vagyis a dologtalanok munkába állítása), adózás és szabályozás, iparűzés és a luxus megítélése stb. A kiindulóponton kevés vita folyt, általánosan elfogadták, hogy a népes ország gazdag, vagy legalábbis megvan a lehetősége reá. Arra azonban számos különböző utat láttak, hogyan juthatnak el az egyes államok a gazdasági sikerhez.

Angliában a merkantilizmus korai szakaszának tekintett „bullionista”, vagyis a nemesfémek kivitelét korlátozó korszakban a növekedés és a gazdagság gyarapodása közötti összefüggést a kereskedelem volumene és az árak párhuzamos növekedéseként értelmezték, amely egyfelől a hitel olcsóbbodását, a kamatláb csökkenését, másfelől a profitok növekedését jelentette. Mindkettőhöz az országban lévő pénz, a *par excellence* gazdagság növelése volt szükséges, ezért az állam érdeke és feladata volt annak biztosítása, hogy minél több nemesfém kerüljön behozatalra és minél kevesebbet exportáljanak. Ez kivívta a monopoljogokkal felruházott kereskedő társaságok ellenkezését, hiszen ezeknek (pl. a Brit Kelet-Indiai Társaságnak) szüksége volt a nemesfém kivitelére ahhoz, hogy tranzakcióit lebonyolítsa.

A nemesfém kivitelét az ország rákfenéjeként megbélyegző álláspontokkal szemben T. Mun, a Társaság egyik igazgatója és leggazdagabb kereskedője mutatta meg, hogy az ország gazdagságát valójában a fizetési mérleg alakulása ha-

⁸ Lásd erről Foucault nevezetes esszéjét „a kormányozhatóságról”. In: M. Foucault: *A fantasztikus könyvtár*. Budapest: Pallas Stúdió–Attraktor Kft, 1998. 106–123. o.

tározza meg, amelyet nem állíthat meg a pénz árfolyamának önkényes megállapítása. A piaci mechanizmus, a kereslet és kínálat erői szerepének felismerése, a gazdaság mint rendszer felfogása, amelynek működését saját törvényei irányítják – mindez arra indította a merkantilistákat, hogy olyan politikát javasoljanak, amely a nyersanyagok behozatalának és a késztermékek kivitelének ösztönzésével, illetve a nyersanyagok kivitelének és a késztermékek behozatalának korlátozásával kedvező irányba tereli a pénz áramlását, amelyet máskülönben a leghatalmasabb „fejedelem sem tud arra kényszeríteni, hogy oda menjen, ahova ő kívánja”.

A 16–17. századi gazdasági szövegek rekonstrukciójának egyik sajátos nehézsége a szavak korabeli jelentésének félreértése, behelyettesítésük a terminus későbbi jelentéseivel. Így lehet például W. Pettyből a klasszikus politikai gazdaságtan alapítóját, a munkaérték-elmélet előfutárát vagy az ökonometria atyját, C. Davenantból a neoklasszikus árelmélet előkészítőjét faragni, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a korai modern európai diskurzus rendjében a földbirtokok értékének földre és munkára való visszavezetése a hagyományos ökonómiák (Petty többes számban használta a kifejezést), vagyis a grófságok és nemesi birtokok összehasonlítására szolgált, nem az árak alapjának meghatározására, a statisztika a hadat viselő állam emberi és anyagi erőforrásainak leírása volt, Davenantnak pedig, noha leírt egy számpéldát a gabonatermés csökkenése miatt az arányost meghaladó mértékű árnövekedés esetéről, egyszerűen nem lehetett fogalma a nem lineáris rugalmassági függvényről. Ezért nem lehet egyszerűen a „merkantilista gondolkodás tudományos fordulatáról” beszélni akkor, amikor Petty Bacon elvei nyomán meghirdette: a mennyiségek, mértékek és súlyok nyelvén kíván beszélni, hiszen a gazdasági és politikai következtetések, amelyekhez így eljutott, többnyire azonosak voltak a pozitív kereskedelmi mérleget sürgető más kortársaiéval.

Talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy a 17. század utolsó harmadának angol gazdasági irodalmában egyre inkább teret nyertek a korabeli természetfilozófia és természetjog közelítésmódjai, elvei és fogalmai, a test metaforájától az egyensúly koncepciójáig. A pamfletek szerzői nem csupán gyakorló kereskedők, orvos és filozófus egyaránt akad közöttük. D. North 1691-ben megjelent (és politikai okokból legtöbb példányában bezúzott) esszéje már amellől érvelt, hogy a kamat a pénz természetes ára, törvényes szabályozása fölösleges, a kereskedelem pedig a nemzetek között ugyanolyan, mint egy országon belül, tehát – ezúttal modern nyelven szólva – nem zérus összegű játék.

Európa középső és északi területein a gazdasági diskurzus más formája alakult ki, a kamerализmus, amely elsősorban a jogi képzettségű gazdasági adminisztrátorok számára fogalmazta meg, mit kell tenniük ahhoz, hogy a fejedelem – az arisztotelészi modellnek megfelelő „családatya” – által kormányzott „nagy háztartás” gondoskodjon a megfelelő ellátásról, nem téve különbséget az

uralkodó kincseskamrája és az ország háztartása között. Ez azt is magával hozta, hogy a német és skandináv területeken már a 18. század első felében megalakultak az „oeconomia” vagy kamerális tudomány tanszékei, és megszűntek e tudomány többé-kevésbé uniformizált tankönyvei is.

IV.

A 18. század gazdasági nyelvét azonban nem a német kisállamok gazdasági irodalma határozta meg, hanem az a diskurzus, amely a korszak vezető szellemi hatalmának legjobb gondolkodóit szembesítette államuknak a nemzetközi piac mércéje által igazolt gazdasági hanyatlásával. A fény százada, a francia felvilágosodás kora, egyidőben az *ancien régime* válságának időszaka, és olyan intellektuális innováció ideje, amely az emberi cselekvés és társadalmi haladás új fogalomrendszerét alakította ki a tudományokban és a művészetekben. Ezt öntötte formába Diderot nagy vállalkozása, az Enciklopédia, amelyben a *filozófusok* fejtették ki rendszeres formában az új eszméket. Ezek közé tartozott a korszak új tudományának, a politikai gazdaságtannak a koncepciója is. Noha az Enciklopédia prospektusa az ökonómiát a tudás rendszerében hagyományos helyén, az erkölcs triászának középső tagjaként szerepeltette – ama tudományként, amely az ember kötelességeit tárgyalja a családban (egyéenként a természetjog foglalkozik vele, a társadalomban betöltött szerepe pedig a politika tudományára tartozik) –, a gazdasági szócikkek már javarészt a fiziokraták nézeteit tükrözték.

Javarészt, de nem kivétel nélkül. A „Politikai gazdaságtan” szócikk, amely az „Enciklopédia” számára egyébként csak zenei tárgyú írásokat készítő Rousseau tollából származott, már Boisguillebert fél évszázaddal korábbi, a piacok és osztályok egyensúlyát elemző írásával összehasonlítva is ódivatúnak tűnhetett, nem is említve a rejtélyes életű Cantillon 1755-ben, szerzője meggyilkolása vagy eltűnése után két évtizeddel publikált nagy hatású esszéjét (*Essai sur la nature on commerce en général*), amely már címében is a tárgy absztrakt elemzését fogalmazta meg. Rousseau kiindulópontja az ökonómia hagyományos definíciója, a háztartás ügyeinek kormányzása volt, az a kérdés, hogy azonos jellegű-e vagy különböző az atyai és az állami hatalom. Hasonlóságuk szerinte csupán egyetlen területre korlátozódik; mindkettőnek boldoggá kell tennie az általa kormányzottakat. Hogyan kell ezt a feladatot megoldani? Rousseau erre a korábbi századok kedvenc biológiai metaforájával válaszolt: a politikai testben, ahol a főhatalom a fej, „a kereskedelem, az ipar és a mezőgazdaság a száj és a gyomor, ezek készítik a közös táplálékot; az állam pénzügyi eszközei a vér, a bölcs *gazdaság*, amely a szív munkáját végzi, szétküldi őket az egész testbe,

hogy mindenhová eljuttassák az eleséget és az életet...⁹. A gazdálkodás, a pénzügyek igazgatása az erényen, a politikai test általános akaratán kell hogy nyugodjék, legfőbb elve „hogy sokkal több gondot kell fordítani a szükségletek megelőzésére, mint a jövedelem növelésére”.¹⁰

Az emberi szervezet metaforája fontos eleme volt a fiziokraták elképzelésének a természetes rendről, amelyben a mezőgazdasági termelés szabályosságai és az emberi fiziológiára vonatkozó nézetek kombinálódtak a természetjogi érvelés fogalmi eszközeivel. A jövedelmek körforgásának eszméje, amelyet már Cantillon megfogalmazott, Quesnay először 1758–1759-ben publikált „Gazdasági Táblázatá”-ban nyerte el azt a formáját, ahol világosan ábrázolni lehetett, miért végzetesen hibás a korabeli francia gazdaságpolitika, miért kell a mezőgazdaságot, mint a gazdaság egyetlen produktív szektorát, a tiszta termék, a többlet kizárólagos létrehozóját megszabadítani azoktól a korlátozásoktól, amelyeket a kereskedelmi gazdagság téveszméjét hajszólo Colbert (XIV. Lajos pénzügyminisztere) és utódai bevezettek. Quesnay első közgazdasági írásai az „Enciklopédia” számára írt cikkek voltak a mezőgazdasági bérlők által működtetett nagygazdaságok termelékenységéről, illetve a mezőgazdaság elhanyagolásának és a luxusjavakat termelő ipar és kereskedelem ösztönzésének káros következményeiről. Írásai és személyes kapcsolatai alapján kialakult körülötte a tanítványok és hívek kis csoportja (Mirabeau, Mercier de la Rivière, Du Pont de Nemours, és részben Turgot), akiket a kortársak *fiziokratáknak* vagy *közgazdászoknak* neveztek – ők voltak a gazdaságtan történetének első iskolája, akik mesterüket követve keresték „a társadalom fizikai törvényeit, amelyek biztos alapját végül Quesnay-nek sikerült fölfedeznie, egészként megragadva őket, kifejtve kapcsolataikat, bemutatva eredményeiket” (Du Pont de Nemours).

A fiziokraták új politikai gazdaságtana, amely tudatosan új nyelv, új diskurzus is kívánt lenni, hangsúlyozta a gazdasági tevékenység természeti alapjait, amelyet a politikai hatalom kísérlete a gazdagság növekedésének mesterséges ösztönzésére csak hátrányosan befolyásolhatott. A gazdagság forrása a mezőgazdaság, a körforgás ennek termékét áramoltatja a különböző osztályok között. Minél nagyobb a tiszta termék, annál nagyobb az ország gazdagsága, ezért a beruházások, amelyek ezt szolgálják, alapvetőek, és nem szabad hogy improduktív célokra, pl. a földbirtokosok által fogyasztott luxusjavakra fordítsák őket. A körforgás szabadsága minden speciális adó és vám eltörlését igényelte, csak a tiszta többlet lehetett az egyetlen adó forrása. A gazdasági kormányzásnak a természettörvények alapján kell történnie, ezért a morális ökonómia el-

⁹ J. J. Rousseau: *Politikai gazdaságtan*. In: Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek*. Budapest: Magyar Helikon, 1978. 207. o.

¹⁰ Id. mű, 233. o.

látási politikája, amely az ingyéntől és drágaságtól tartva korlátozza a mezőgazdasági termékek kivitelét és az érték kapott fényűzési cikkek behozatalát, helytelen, mivel a külkereskedelem és az árnövekedés által biztosított ösztönzés teremti meg a belső egyensúly és növekedés feltételeit – legalábbis hosszútávon. A *laissez faire* jelszavát megfogalmazó gondolkodók a fiziokrata diskurzusban a gazdasági rend új koncepcióját is kialakították: a jól rendezett társadalom titka az, hogy „minden ember másokért dolgozik, miközben azt hiszi, hogy csupán magáért dolgozik”. A nagy létszámú népesség nem a gazdagság alapvető forrása, hanem következménye, a forrás a mezőgazdaság. Az árak e szektor termékének elosztását, másként szólva a szektorok közötti természetes egyensúly biztosítását szolgálják, de nem a koordináció eszközei, az egyensúly nem a körforgásban részt vevő különböző javak árainak kiegyenlítődése révén megy végbe. A gazdasági szereplőket aszerint osztjuk be a termelő vagy steril osztályba, hogy részt vesznek-e a mezőgazdasági output kibocsátásában.

Quesnay és tanítványai számára a politikai gazdaságtan a természetes rend átfogó tudománya volt, amely egzakt eszközökkel tanulmányozza a minden politikai rend alapját és minden gazdagság forrását jelentő mezőgazdaság tiszta terméke körforgásának és gyarapításának kérdéseit, ahol az abszolút hatalom feladata a tulajdon és a piac autonóm erői szabad kibontakozását biztosítani, korrigálva a kereskedelmi társadalom idő előtti létrehozását célzó merkantilista politika katasztrofális következményeit. Ez a program megőrizte a politikai gazdaságtan fogalmának „arisztotelészi” ambivalenciáját, de megváltoztatta annak előjelét. A fiziokraták az ökonómiában teljes mértékben a piac, a szerződéses viszonyokon alapuló kereskedelem szabadsága mellett szálltak síkra, ugyanakkor a politikában reformprogramjuk – amely a fiziokrata politikai gazdaságtannak az analitikus érveléssel legalább egyenrangú része volt – megvalósítását a mindenható államtól várták. Ahogy Tocqueville megfogalmazta: a közgazdászok úgy látták, hogy a „politikai szabadság egyes szervezetlen maradványai és a helyettesítésükre létrehozott intézmények” alkalmatlanok az általuk elképzelt forradalom végrehajtására, „az pedig még kevésbé tetszett nekik, hogy a maga urává váló nemzetre bízzák terveik megvalósítását”. Csak a jól megépített, nagy és erős kormánygépezet lehetett alkalmas e feladatra.¹¹

¹¹ A. de Tocqueville: *A régi rend és a forradalom*. Budapest: Atlantisz, 1994. 190–191. o.

SZEMELVÉNYEK

ARISZTOTELÉSZ

Politika

(részletek)

Első könyv

[...]

2. Ha mármost keletkezésüktől kezdve szemléljük a dolgokat: miként más kérdésekben, itt is így látunk majd a legtisztábban. Először is azok kényszerülnek társulni, akik egymás nélkül nem tudnak megenni, pl. a nő és a férfi nemzés céljából (és pedig nem külön elhatározás folytán, hanem úgy, ahogy a többi állat és növény is ösztönszerűen törekszik arra, hogy olyan egyedet hagyjon hátra, aminő ő maga), azután a természet szerinti vezető és az alárendelt elem a biztonság céljából. Akiben megvan az előrelátás képessége, az természetszerűen vezetésre és parancsolásra hivatott; aki pedig csupán a parancsnak testi erővel való teljesítésére képes, az alárendeltségre és szolgaságra való; s így úrnak és szolgának ugyanaz az érdeke. Természettől eredő megkülönböztetés van a nő és a szolga közt (mert a természet semmit sem alkot olyan fukarkodva, mint a kovácsok az ún. „delphoi kést”, hanem mindent a maga céljára; mert minden eszköz csak úgy töltheti be funkcióját tökéletesen, ha nem sokféle, hanem csak egyetlenegy célra szolgál). A barbároknál az asszony és a szolga együvé van sorolva. Ennek az az oka, hogy nincs köztük természetszerű vezető elem, hanem az ő közösségük csupán nő- és férfiszolgákból alakul ki; ezért mondják a költők: „rendjén van, hogy barbárnak hellén az ura”, mert hisz barbár és szolga

természetszerűen ugyanaz. Nos, e két közösségből először is háznép keletkezik, s helyesen mondta költeményében Hésziodosz: „legelsőbben is szerezz házat, asszonyt és ekehúzó ökröt”, mert az ökr a szolgát pótolja a szegény embernél. Szóval a mindennapi élet szempontjából létrejött közösség természetszerűen a háznép, amelyet Kharondász „asztaltársaknak”, a krétai Epimenidész pedig „jászoltársaknak” nevez; az ezután következő első olyan közösség, mely több háznépből áll, s nem napi szükségletek kielégítésére alakult: a falu. Természeténél fogva a falu legjobban egy háznép széttelepüléséhez hasonlít, melynek tagjait egyesek tejtestvéreknek, gyermekeknek és unokáknak neveznek. Valóban, ezért uralkodtak kezdetben királyok a városállamokban, s uralkodnak még most is a népeken: ezek olyan emberekből alakultak, akik királyság alatt éltek, amint valóban minden háznép a legidősebb családtagnak mintegy királyi uralma alatt él, s ugyanígy – közös származásuk folytán – ennek széttelepülései is. Ez az, amit Homérosz mond: „törvénykezik pedig ki-ki gyermekein és feleségén”. Ti. a családok szétszórtan élnek, s ez így volt hajdanában is. Az istenekről is azért tartja mindenki azt, hogy királyi uralom alatt élnek, mert az emberek maguk részben még most is királyoknak hódolnak, részben pedig hódoltak; s amiként az istenek külső alakját is önmagukról mintázzák az emberek, akképpen azok életformáit is. A több faluból álló közösség a városállam, amely – hogy úgy mondjam – már eléri a teljes, önmagában való elegendőség (autarkeia) szintjét, s míg létrejöttének célja, az élet, fennmaradásának célja a boldog élet. Így tehát minden városállam a természet szerint létezik, csakúgy, mint a legalsóbb fokú közösségek. A végső céljuk ezeknek ugyanis a városállam; márpedig a végső cél a természetes állapot, amelyre minden egyes jelenség eljut létrejöttének befejezésével, és ezt az állapotát nevezzük természetesnek – pl. az emberét, a lóét, a családét. Ezen túl pedig a végső cél, vagyis a legfőbb jó: az autarkeia, ami a végső cél és a legfőbb jó egyaránt. Mindebből tehát világos, hogy a városállam természetszerű, s hogy az ember természeténél fogva állami életre hivatott élőlény, s hogy az államon kívül élő ember is természet szerint, nem pedig véletlen folytán vagy satnyább, vagy erősebb, mint más ember; pl. az is, akit Homérosz csúfol, hogy „rokontalan, istentelen, hajléktalan”; a természet folytán ilyen: sóvárog a háború után, mint afféle magának való, ahogyan azt az ostáblánál mondják. Világos, hogy miért inkább hivatott az ember állami életre, mint a méh vagy bármely más, csoportban élő állat. Hiszen, mint mondani szokás, semmit sem tesz vaktában a természet; márpedig beszédre egyedül az ember képes az élőlények közt; a megszólaló hang kétségtelenül a fájdalmat és az örömet jelzi, s ezért a többi élőlénynél is megvan (természetük azonban csak addig jut el, hogy a fájdalmat és örömet megérzik és egymásnak jelzik): az értelmes beszéd a hasznos és a káros, tehát egyúttal az igazságos és az igazságtalan kifejezésére is szolgál. Valójában éppen az a többi élőlényvel szemben az ember sajátossága, hogy ő az egyedüli, aki

felfogja a jót és a rosszat, az igazságot és az igazságtalant, márpedig éppen azokból, akik erre képesek, jön létre a család és az állam. Sőt a természetnél fogva az állam a háznépnel és mindegyikünknel előbbre való. Hiszen az egész szükségszerűen előbbre való, mint a rész: ha megsemmisítem az egészet, nem marad meg se kéz, se láb, legfeljebb hasonlat formájában, mintha pl. azt mondanám „kőkéz”; csak ha az eredetit szétromboltam, beszélhetek ilyenről, hisz minden dolgot megvalósulása és lehetősége határoz meg, ha már egyszer valami nem ilyen minőségű, arról nem is mondhatom, hogy még mindig ugyanaz – legfeljebb, hogy névleg hasonló. [...]

3. Miután kimutattuk, mily részekből alakul a városállam, először is szólnunk kell a család kormányzásáról, mert minden állam családokból áll. A család kormányzása azokra a részekre vonatkozik, melyekből egy háznép összetevődik; egy teljes háznép pedig szolgálkból és szabad emberekből áll. S minthogy mindent elsősorban a legapróbb részleteiben kell vizsgálni, a háznépnek pedig legegyszerűbb és legkisebb részei az úr és szolga, a férj és feleség, az apa és gyermekek, ezt a három viszonylatot kell majd megvizsgálnunk, hogy mi a lényegük és milyeneknek kell lenniük. Ilyen tehát az urasági és a házastársi kapcsolat (nem tudjuk külön megnevezni az asszony és a férfi együttélését), s harmadszor az apa és gyermek viszonya (erre szintén nincs külön szavunk). Vegyük hát ezt a három viszonyt, amelyet említettünk. Van aztán egy másik jelenség, melyben egyesek magát a családkormányzást, mások azonban ennek csak leglényegesebb részét vélik fölismerni; ennek mibenlétét jól szemügyre kell vennünk. [...]

4. A vagyon hozzátartozik a családhoz, s a vagyonszerzés a családfenntartáshoz (mert az életszükségleti cikkek nélkül élet és boldog élet egyaránt lehetetlen); s valamint az egyes mesterségeknek föltétlenül szükségük van a maguk külön-külön szerszámára, hogy a munka eredményes legyen, a szerszám pedig részben élettelen tárgy, részben élőlény, ahogyan például a hajókormányosnak a kormányrúd élettelen, a matrözlegény pedig élő eszköze (mert segédeszközként szolgál a mesterségben): ugyanúgy a családfőnek is közszámba megy a szerzemény a megélhetés szempontjából, a vagyon pedig ilyen eszközök összessége, s a szolga olyan, mint egy élő, szerzett tárgy. S valóban, bármely szerszámnál többet érő szerszám minden alárendelt kisegítő személy. Mert ha minden szerszám parancsra vagy a maga jószántából el tudná végezni munkáját, mint az Daidalosz készítményeiről vagy Héphaisztosz háromlábú székeiről beszéltek, melyek a költő szavai szerint maguktól járnak az istenek tanácsába; ha így a vetélőfa is magától szőne s a lantverő pálcika is magától játszana: nem volna akkor szükségük se az építőmestereknek mesterlegényekre, se az uraknak szolgákra. [...]

8. A tulajdon minden formájáról általában és a vagyonszerzés kérdését illetően a fentebbi módszer szerint fogunk vizsgálni, mert hiszen a szolga is a

vagyonnak csak egy része. Elsősorban is fölmerülhet az a kétség, hogy a vagyonszerzés ügyessége azonos-e a háznép kormányzásával, vagy annak csak egy része, vagy segédtudománya; s ha ez utóbbi, vajon olyan módon, mint a vetélőfa-készítés a szövőmesterségnek vagy mint az ércöntés a szobrászatnak (ezek nem egyforma értelemben segédtudományok, az egyik szerszámot ad, a másik anyagot; anyagnak nevezem azt, amiből valami tárgy készül, pl. a takácsnak a gyapjú, a szobrásznak az érc). Mármost annyi bizonyos, hogy családkormányzás és vagyonszerzés nem ugyanaz (az egyik beszerzést végez, a másik feladata a fölhasználás; ugyan melyik volna hivatva a ház vagyonának kezelésére, ha nem a családkormányzás tudománya?); hogy aztán csak része-e ez annak vagy egészen külön fajtája, arról lehet vitatkozni: ha a vagyon szerzésével foglalkozónak valóban az a föladata, hogy kieszelje, miből lesz vagyon és szerzemény, és ha a vagyonszerzés és a gazdagodás sok formát foglal magában, először is meg kell vizsgálni, hogy a mezőgazdaság vajon csak része a vagyonszerzésnek, vagy külön tudományág; és általában táplálékról való gondoskodás és annak megszerzése. Ámde sokféle faja van az élelmezésnek is, és ezért sokféle az életmódja állatnak, embernek egyaránt; mert táplálkozás nélkül élni nem lehet, s így a táplálkozás különfelesége az élőlények életmódját teszi különbözővé. Az állatok egy része csoportosan él együtt, másik része egyenként szétszórva, aszerint, amint táplálkozásuk szempontjából alkalmasabb; vannak köztük húsevők, növényevők, és végül mindent megevők, úgyhogy a létfenntartás megkönnyítése és a táplálék kiválogatásának szempontjából határozta meg a természet életmódjukat. S minthogy természetük szerint nem mindegyikük ugyanazt kedveli, hanem az egyik ezt, a másik azt, maguknak a húsevőknek és növényevőknek az élete is egymáshoz viszonyítva eltér egymástól; így van ez az emberek közt is. Igen különbözik ezek élete egymástól. A legtétlenebb a nomád népeké (a háziállatok húsából szerzett élelmük fáradság és munka nélkül megvan; s mivel barmaiknak a legelő miatt is szükség van a helyváltoztatásra, ők maguk is kénytelen-kelletlen velük együtt vándorolnak, mintha eleven földet művelnének); más részük vadászatból él, és pedig ilyenből vagy amolyanból; egyesek fosztogatásból, mások halászatból, azok, akik tavak, mocsarak, folyók vagy arra alkalmas tenger mellett laknak, ismét mások madaraktól vagy vadból; az emberiség legnagyobb része azonban a földből; és pedig annak élvezhető terményeiből él. Körülbelül ennyiféle életforma van, amely az élelmicikkeket az őstermésztől kapja, nem pedig csere vagy kereskedelem útján szerzi meg; azaz: állattenyésztő, földművelő, fosztogató, halász, vadász. Vannak olyanok is, akik ezek egynémelyekét párosítják, s így rendezik be kellemesen életüket; fogyatékos életmódjukat, mely a tökéletes függetlenség szempontjából hiányosnak bizonyul, egy másik foglalkozással mintegy kiegészítik, és egyesek az állattenyésztést és a kalózkodást, mások a földművelést és a vadászatot egyszerre űzik, s így tovább; ahogy a hasznossági szempont egymásra utalja az egyes

foglalkozásokat, úgy élnek. Ezeket az anyagi javakat – úgy látszik – minden teremtménynek maga a természet ajándékozta, miként már a születés pillanatában, akképp kifejlett korában is. Valóban, az élőlények egy része már az élet legkezdetén a magzattal együtt annyi táplálékot hoz létre, amennyi annak mindaddig elég, amíg az magamagának meg tudja azt szerezni, ilyenek a félégek vagy a tojást rakók; az elevenszülőknek pedig magzatuk részére egy bizonyos időre való táplálékuk van a testükben, amit természetére nézve tejnek neveznek. De ugyanígy természetes az is, hogy mihelyt valami a világra jött, arról a természet gondoskodik, s higgyük el, hogy a növényzet az állatok kedvéért, az állatok pedig az ember kedvéért vannak, és pedig a háziállatok munkára és táplálkozásra egyaránt, a vadak pedig, ha nem is mind, de a legnagyobb részük, táplálkozásra s más hasznos célra szolgálnak, hogy ruha és egyéb szükségleti cikkek készüljenek belőlük. Ha tehát a természet se tökéletlenül, se hebehurgyán semmit nem alkot, ebből szükségképp az következik, hogy mindezen teremtményt az ember használatára hozta létre. Így a hadvezetés művészete is valamiképpen természetes vagyonszerző vállalkozás (s a vadászat is ide számít), melyet a vadállatokkal s az emberekkel szemben – akik, bár természettől fogva engedelmeskedésre születtek, de abba nem akarnak beletörődni – alkalmazni kell, mert a természetnél fogva jogos az ilyen háború. Íme egy fajtája a vagyonszerzésnek, mely természet szerint hozzátartozik a családfenntartáshoz, amiért is annak vagy már meg kell lennie, vagy pedig gondoskodnunk kell róla, hogy meglegyen, vagyis az anyagi javak felhalmozása, amely az élethez szükséges, s a városállam és a család közösségére hasznos. S úgy látszik, az igazi gazdagság ezekből áll. Mert az effajta vagyonnak a boldog élet szempontjából elégséges mennyisége nem korlátlan, mint ahogy Szolón mondja költeményében: „nincs a gazdagságnak megmérhető határa az emberek szemében”. Ugyanaz áll rá, ami a többi mesterségre: semmiféle mesterségnek semmiféle eszköze nem lehet végtelen, sem tömegében, sem nagyságában, márpedig a gazdagság nem egyéb, mint a családi és állami élet vagyoni eszközeinek a sokasága. Kifejtettük tehát, hogy a családfő és az államférfiak szempontjából csakugyan van egy bizonyos természetes vagyonszerző feladat, és hogy miért van.

9. Van aztán a vagyonszerzésnek egy másik fajtája, melyet, és pedig joggal, pénzkeresésnek nevezünk; ez az, ami azt a látszatot kelti, hogy a gazdagságnak és a vagyonnak nincs határa. Ezt sokan az előbb említetttel egy és ugyanazon jelenségnek tartják, mert vele rokon; ám se nem azonos az előbbivel, se nagyon messze nem esik tőle. Az egyik természettől való, a másik nem, hanem inkább bizonyos gyakorlat és ügyesség eredménye. Erre vonatkozólag induljunk ki a következőkből: minden vagyontárgynak kétféle használati módja van, s mindkettő magával az illető tárggyal áll vonatkozásban, de nem ugyanazon értelemben, hanem míg az egyik annak sajátos lényegén alapul, a másik azon kívül esik; pl. a lábbelit lehet használni és el lehet cserélni. Íme két mód a lábbeli felhasz-

nálására; mert ha valaki pénzért vagy élelmiszerért cserél lábbelit olyannal, akinek arra szüksége van, a lábbelit akkor is csak mint lábbelit használhatja föl, csak éppen hogy nem a természete szerinti célra; mert hiszen eredetileg nem cseretárgynak készült. De így van ez minden egyéb vagyontárggyal. A csere valamennyire alkalmazható, s ez eredetileg abból a természetszerű helyzetből keletkezett, hogy az embereknek a szükségleti cikkek némelyikénél az egyikből több, a másiból kevesebb volt. De éppen ebből következik, hogy a kereskedelem nem természetes tartozéka a pénzkeresésnek, és csak oly mértékben, amennyire a szükséglet kívánta, kellett a cserekereskedést alkalmazni. A legalsóbb fokú közösségben (a családban) nyilvánvalóan semmi szerepe sem volt, hanem csak mikor a közösség kiterjedtebb lett. Mert míg a család tagjainál minden közös volt: amikor különváltak, sok közös, de sok más olyan tárgy is akadt, amelyekből szükség szerint részeltetniök kellett egymást, amint ezt még most is sok barbár nép teszi, a cserekereskedés útján. Csupán életszükségleti cikkeket cserélnek ki ugyanolyanokért, egyebet nem, pl. bort adnak és vesznek bűzáért, s egyéb hasonló cikket. Az ilyen cserekereskedés tehát nem természetellenes és semmi köze sincs a pénzkereséshez (mert hisz a természet szerinti önfenntartás teljessé tételére szolgál); mégis ebből fejlődött ama másik, egész következetesen. Amint a hiányzó cikkek behozatala s a fölösleg kivitele által az életszükségletek ezen pótlása egyre távolabbi vidékekre terjedt ki, kényszerűségből a pénz használatához folyamodtak. Valóban nem minden természetes életszükségleti cikk hordozható könnyen, azért is a cserekereskedés lebonyolítására egy olyan értékkel való adásvételben egyeztek meg, amely amellet, hogy maga is használati cikk, azon haszonnal is járt, hogy könnyen kezelhető volt bárminő célra, mint pl. a vas, ezüst s más effajta, és pedig kezdetben egyszerűen nagysággal és súllyal határozták meg, végtére azonban ismertetőjelet is nyomtak rá, hogy ez a mindenkori méréstől mentesítse őket; a jel a mennyiség jelzésére szolgált. Mikor aztán a pénz forgalomba került, a csere szükségességéből a pénzkeresésnek másik fajtája fejeződött ki: a kiskereskedelem, először talán csak egyszerű formák közt, de idővel a gyakorlat folytán egyre ügyesebbé lett abban, hogy honnan és hogyan kell cserélni, hogy az a legnagyobb hasznot hajtsa. S így a pénzkeresés nyilvánvalóan főképp a pénz körül forog, s lényege az, hogy meg tudja, állapítani, mivel lehet nagy pénzösszeget keresni, és ez a gazdagság és vagyon tudománya. Sőt, gyakran a gazdagságot egyszerűen fölhalmozott pénztömegnek tartják, mivel arra irányul a pénzkeresés és a kiskereskedelem. Máskor viszont a pénzt csak lim-lomnak s egyáltalában csupán szokásból elfogadott jelképnek tekintik, nem természettől valónak, mivel ha megváltoztatják azok, akiknél forgalomban van, többé semmire se jó, se föl nem használható semmiféle életszükségleti cikk beszerzésére; másrészt pedig olyannak, aki bővében van a pénznek, sokszor nincs meg a betevő falatja; márpedig furcsa gazdagság az, amelyben dúskálva, mégis éhen halhat valaki, mint

arról a híres Midaszról is mesélik, hogy vágyainak telhetetlensége miatt minden étel, amit elé tettek, arannyá változott. Ezért másban kutatják a gazdagság, és másban a pénzkeresés lényegét, nagyon helyesen. Mert más a pénzkeresés, és más a természet szerinti gazdagság, és pedig ez a családkormányzás körébe tartozik, az pedig a kiskereskedés tudománya, ti. a vagyongyűjtés, bár nem általában, hanem a javak cseréje útján; és az úgy látszik, a pénz útján történik; mert a pénz az árucseré alapanyaga és végcélja. És valóban, a pénzkeresés ilyen módján szerzett gazdagság nem ismer határt. Mert valamint az orvosi hivatás a gyógyításban határt nem ismer, s a többi mesterség is a maga céljának elérésében nem korlátozható (mindegyik a legeslegjobb iparkodik célját elérni), azonban céljuk szempontjából mégsem határtalanok (mert a határt mindegyik számára kitűzi a cél): akképpen az efféle pénzkeresés sem ismer korlátozást célja elérésében, márpedig célja éppen az említett gazdagság és a pénzszerzés. A sáfárságnak azonban, amely nem ilyen pénzkeresés, igenis van határa, mert nem a mértéktelen meggazdagodás a feladata. S ily értelemben nyilvánvalónak is látszik, hogy minden gazdagodásnak szükségszerűen van határa; ám a tapasztalatból látjuk, hogy ennek éppen az ellenkezője történik: mindenki, aki pénzzel foglalkozik, határtalanul iparkodik azt gyarapítani. Ennek oka pedig a gazdálkodás két formájának lényegbeli rokonsága. Használatukban fedik egymást, mivel a tárgyak azonos; a vagyon mindkettőnek ugyanaz, amit használ, de más a célja; az egyik felhalmozza azt, a másik viszont más célt szolgál. Ebből adódik, hogy egyesek azt hiszik, ez a házvezetés tudományának a főadata, és kitanának amellet, hogy megőrizzék és korlátlanul gyarapítsák pénzbeli vagyonukat. Ennek a fölfogásnak oka az életre, de nem a helyes életre való törekvés; s mivel ez a vágy határt nem ismer, az azt megvalósító eszközökre is mérték nélkül áhítoznak még azok is, akik a helyes élet elvét is elfogadják. Inkább arra törekszenek, hogy a testi szükségleteket megszerezzék, s mivel látszólag ennek a feltétele is a vagyonban van, minden törekvésük a pénz keresésére irányul, s a gazdálkodásnak ama másik fajtája éppen ezáltal jött létre. Mikor ugyanis az életigények fölcsigázódtak, akkor aztán azon törnek a fejüket, hogy mily módon tudnák azt a többletet előteremteni, s ha pénzkeresés útján ezt nem tudják elérni, más úton-módon próbálkoznak vele, s minden tehetségüket úgy használják, ahogy az nem természetes. Pedig a vitézségnek nem az a főadata, hogy pénzt, hanem az, hogy biztonságot teremtsen, ahogyan a hadvezéri és orvosi tudomány is az, hogy a győzelmet, illetve az egészséget biztosítsa. De lám, az emberek mindent pénzkeresetté tesznek, mert hisz szerintük az a cél, s mindennek a célhoz kell igazodnia. Íme, kifejtettük a nem föltétlenül szükségszerű pénzkeresés elméletét, hogy voltaképp mi az, és miért szoktuk gyakorolni; s másfelől a szükségességről kifejtettük, hogy egyik a másiktól különbözik, az egyik a házvezetésnek természetes része, az élelem megszerzésére vonatkozik, de nem telhetetlen, mint amaz, hanem bizonyos határok közt marad.

10. De tisztázódik az a kezdettől fogva fölvetett kérdés is, vajon a családfenntartás és az államkormányzás művészetének szerves alkotórésze-e a pénzkérésben való ügyesség, vagy pedig nem. Kell, hogy létezzenek az anyagiak (amiként az államkormányzás művészete az embereket nem maga teremti, hanem a természettől kapja, s úgy használja fel őket a maga céljaira, akként táplálékot is a természet kell hogy nyújtson nekik, ti. termőföldet, tengert stb.); viszont, hogy a meglevő anyagi javakat hogyan kell fölosztani, az a családfenntartóra tartozik. Mert nem a takácsmesterség feladata, hogy a gyapjút előállítsa, hanem hogy azt fölhasználja, s felismerje, melyik a jó és alkalmas minőségű, s melyik a rossz és használhatatlan. Mert, nemde, akkor azt is méltán kérdezhetné valaki, hogy miért tartozik hát a pénzkérésben való ügyesség a házvezetés tudományához, hogyha az orvostudomány nem tartozik hozzá; márpedig az egészség ugyanúgy szükséges az egész háznépnek, mint az élet, s az egyéb szükségszerű munka. De miként némelykor a családfőnek és az államfőnek az egészségügyre is tekintettel kell lennie, máskor viszont nem, hanem ráhagyhatja az orvosra, akképp a pénzügyi kérdésekben is: van eset, hogy a családfőt illeti, de arra is van eset, hogy nem őt, hanem az alárendelt személyzetet. Elsősorban, mint azt már mondtuk, a gazdasági föltételeket a természet biztosítja. A természet dolga, hogy a világra jött lényeket táplálékkal ellássa; mert minden lénynek – kivéve azt, amiből keletkezik –, a többi teremtmény táplálékul szolgálhat. Így hát természetes, hogy valamennyien a növény- és állatvilágból szerzik be a szükséges anyagokat. Minthogy azonban, mint említettük, a gazdálkodásnak kétféle módja van, és pedig az egyik a kereskedelem, a másik a házvezetői teendők ellátása, s minthogy csak ez utóbbi szükségszerű és dicsérendő, amaz ellenben árucserén alapszik, s mint ilyen, joggal gáncsolható (mert így már nem természetszerű, hanem a kárára van alapítva): teljesen érthető, hogy annyira gyűlölik az uzsorásságot, mert az magából a pénzből szerzi a vagyont, s a pénzt nem arra használja, amire az eredetileg rendeltetett. Az a cserekereskedés céljaira keletkezett, s lám az uzsora mégis őt magát szaporítja. Innen ered az uzsora görög neve is, ami azt jelenti, hogy „magzat”, a megszületett kicsinyek rendszeren ugyanis hasonlítanak az őket létrehozó lényekhez, márpedig az uzsora mi egyéb, mint mikor a pénz megfiadzik. Valóban elmondhatjuk, hogy ez, a gazdálkodási mód valamennyi közt a legtermészetellenesebb.

Arisztotelész: *Politika*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1969. 80–85, 91–102. o.

(Fordította: Szabó Miklós)

ARISZTOTELÉSZ

Nikomakhoszi etika

(részletek)

Ötödik könyv

[...]

Ez tehát az egyik formája az igazságnak. Az igazságos hátralevő másik fajtája a kiigazító; ez az egyesek közt felmerülő jogügyletekben érvényesül, a saját akaratunkból fakadóakban éppúgy, mint az akaratunk ellenére történőkben. Az igazságosságnak ez a formája másfajta, mint az előbbi. A közös javakat szétosztó igazságosság ugyanis mindig a fentebb kifejtett arányosság értelmében működik; mert akkor is, amikor közös vagyomból történik a szétosztás, ez ugyanazon arány szerint megy végbe, amilyen arányban azok az összegek állnak egymással, amelyeket az egyes tagok a vállalkozásba befektettek; viszont az igazságtalanság, amely ezzel az igazságossággal ellenkezik az, amelyik az arányosságot sérti meg. Az egyes jogügyletekben érvényesülő igazságosság ellenben jelent ugyan bizonyos egyenlőséget – s az igazságtalanság egyenlőtleniséget –, csakhogy nem az említett arányosságnak megfelelően, hanem az ún. aritmetikai arányosság értelmében. Ez esetben nem számít az, hogy tisztességes ember fosztott-e ki haszontalant, vagy haszontalan tisztességest; sem pedig az, hogy tisztességes vagy haszontalan ember követett-e el házasságtörést; ti. oly esetben, mikor az egyik fél igazságtalanságot követ el, a másik pedig igazságtalanságot szenved, és mikor az egyik fél kárt okoz, a másik meg kárt vall, a törvényt – az érdekelt személyeket egyenlőeknek véve – csupán a sérelem jellegében mutatkozó különbség érdekl. Ezt az igazságtalanságot aztán, amely egyenlőtleniséget jelent, a bíró kísérli meg kiegyenlíteni; mert ha pl. az egyik fél ütlegetek kap, a másik meg ütleget, vagy ha az egyik öl, a másik meg meghal, ily esetekben a szenvedés és a cselekvés egyenlőtlenül oszlik meg; a bíró aztán megpróbálja kiegyenlíteni ezt az aránytalanságot büntetéssel olyformán, hogy a haszonból elvesz. Itt persze egész általánosságban használjuk a „haszon” kifejezést, még akkor is, ha bizonyos esetekre nem is egészen illik; pl. ha valaki megver valakit, nem egészen odaillő kifejezés, amikor azt mondjuk, hogy az ő oldalán van a haszon, a kár viszont azé, aki az ütlegetek elszenvedte; de mégis, mikor ily esetben a szenvedést mérlegeljük, az egyik részt kárnak, a másikat haszonnak nevezzük. Így tehát a több és a kevesebb közt az egyenlő a középen van; viszont a haszon és a kár ellentétes módon mutatkozik többnek, illetőleg kevesebbnek; haszon az, amiben több a jó s kevesebb a rossz, a kár pedig ennek az ellentéte; a kettő közt középen mutatkozott az egyenlő, tehát az, amit igazságosnak mondunk; a kiigazító igazságosság tehát a kár és a haszon közt levő

középet jelenti. Ha tehát nézeteltérés támad az emberek között, akkor bíróhoz fordulnak; viszont bíróhoz menni annyit jelent, mint az igazságossághoz menni, mert a bírót élő igazságosságnak kell tekintenünk; s a felek úgy fordulnak a bíróhoz, mint egy középen álló emberhez; s csakugyan, a bírót sok helyen középen álló embernek hívják, mert úgy érzik, hogy ha a középhez hozzájuthatnak, akkor már az igazsághoz is hozzájutottak. Az igazságos eljárás tehát közép, mert hiszen a bíró is az. A bíró kiegyenlít, azaz úgy tesz, mintha pl. egy vonal két egyenlőtlen részre lenne osztva, s ő a nagyobbik darabból elvenne annyit, amennyivel ez az egész vonal felénél nagyobb, s ezt a kisebb darabhoz toldaná. Mert ha egy egészet két részre kell osztanunk, csak akkor mondhatjuk el, hogy mindkét fél megkapta a magáét, ha egyenlő részeket kaptak. Az egyenlő pedig ebben az esetben – az aritmetikai arányosság értelmében – középen van a nagyobb és a kisebb közt. És ezért is nevezzük igazságosnak, (*dikaión*), mert két egyenlő részre való felosztás (*dikha*); ez olyan, mintha azt mondanánk: *dikhaion*, a bíró (*dikasztész*) pedig olyan valaki, aki kettéoszt (*dikhasztész*). Ha két egyenlő dolog közül az egyikből elveszünk egy darabot, s ezt a másikhoz hozzátesszük, akkor az előbbit két darabba múlja felül; ha ti. az előbbiből csupán elvettünk volna egy darabot, de ezt nem adtuk volna hozzá a másikhoz, akkor ez utóbbi csupán egy darabba lenne több az előbbinél. Így már a középet is felülmúlja egy darabba, viszont a közép azt a dolgot, amelyből elvettünk, megint csak felülmúlja. Ezen az alapon ismerhetjük fel, hogy mit kell elvenni abból, amelyik több, s mit kell hozzátenni ahhoz, amelyik kevesebb; amennyivel a közép meghaladja, annyit kell hozzátenni ahhoz, amelyik kevesebb, a legnagyobbból pedig annyit kell elvenni, amennyivel a középet meghaladja. Vegyünk három egyenlő hosszúságú vonalat: $\alpha\alpha'$, $\beta\beta'$, $\gamma\gamma'$; vesszük el az $\alpha\alpha'$ -ből $\alpha\epsilon$ -t és tegyük hozzá a $\gamma\gamma'$ -hoz a $\gamma\delta$ -t, akkor az egész $\delta\gamma\gamma'$ az $\epsilon\alpha'$ -nál $\gamma\delta$ -val és $\gamma\zeta$ -val lesz nagyobb, tehát a $\beta\beta'$ -nál pedig $\gamma\delta$ -val. Így van ez a mesterségek terén is; hiszen megszűnnének létezni, ha azt, amit a cselekvő személy végez – és pedig oly mértékben és oly minőségben, amint cselekszi – át nem venné szenvedő formában ugyanolyan mértékben és ugyanolyan minőségben – a szenvedő alany. A kár és a haszon kifejezések a saját akaraton alapuló cseréből származnak. Ti. a „haszonra szert tenni” kifejezésen azt értjük, hogy valakinek többje lesz, mint amennyije volt, a „kárt szenvedni” kifejezésen pedig azt, hogy kevesebbje lesz, mint amennyivel az ügyletbe belekezdett; így van ez pl. a vásárlás, az eladás alkalmával, és minden más olyan esetben, mikor a törvény szabad egyezkedést biztosít; ha aztán valakinek se többje, se kevesebbje nem lesz, hanem csak annyija marad, amennyije volt, akkor erre azt mondjuk, hogy „pénzénél van”, azaz sem kára, sem haszna nincs. Az igazságos dolog tehát középen áll, egy bizonyos fajta haszon és kár közt az ember akarata ellenére történő jogügyletekben; más szóval azt jelenti, hogy az embernek ugyanannyija marad, mint amennyije volt azelőtt.

8. Persze vannak olyanok is, akik úgy vélik, hogy egyszerűen a viszonyosság az igazságos dolog, ahogyan Püthagorasz követői tanították; az ő meghatározásuk szerint ugyanis egyszerűen a viszonyosság az igazságos dolog. Csakhogy a viszonyosság nem egyeztethető össze sem a javak kiosztásában megnyilvánuló, sem pedig a kiigazító igazsággal (pedig egyesek ugyancsak szeretnék így értelmezni Rhadamantüsz igazságát is, mely azt mondja, hogy: „akkor jár egyenes úton az igazság, ha kinek-kinek azt kell elszenvednie, amit maga is elkövetett”); mert itt több ponton nincs meg az összhang, pl. ha egy vezető tisztviselő valakit megütött, ezért őt nem szabad visszaütni; viszont ha valaki egy vezető tisztviselőt megütött, akkor nemcsak hogy vissza kell adni neki az ütet, hanem azonkívül meg is kell fenyeíteni. S különben is nagy különbség van abban, hogy készakarva, vagy pedig akarata ellenére tesz-e az ember valamit. Hanem a csere céljából létrejövő társulásokban az igazságosnak ez a fajtája tartja össze az embereket, ti. a viszonyosság, de az arányosságnak megfelelő viszonyosság, nem pedig az egyenlőségnek megfelelő. Mert hiszen az állami közösség csak az arányos viszonyosság gyakorlásának alapján marad együtt, mert vagy a rossz tettet igyekeznek rosszal viszonzni (ha ezt nem tehetnék, ez egyet jelentene a szolgálással) vagy a jót jóval; enélkül nem volna csere, márpedig a polgárság csak csere alapján maradhat együtt. Ezért építik a Khariszok templomát mindig a legforgalmasabb helyekre, hogy állandóan emlékeztessen a viszonzatszolgáltatásra, mert ez a hála lényege; sőt nemcsak viszonzatszolgáltatásra vagyunk kötelezve azokkal szemben, akik nekünk szívességet tettek, hanem más alkalommal magunknak kell előljárnunk a jótettekből.

Az arányosság szerinti viszonzatszolgáltatást az átló irányában való összeköttetés jellemzi; tegyük fel, hogy az építőmester α , a csizmadia β , a ház γ , a lábbeli δ . Mármost az építőmesternek meg kell kapnia a csizmadiától ennek a készítményét, neki viszont át kell adnia amannak a magáét. Nos, csak akkor következik be ez az eset, amiről beszélünk, ha először is létrejön a javak arányos egyenlősége, s azután történik meg a kölcsönös ellenszolgáltatás. Ha nem e szerint az elv szerint járunk el, akkor a csereügylet nem egyenlő és nem marad fenn; mert hiszen könnyen elképzelhető, hogy egyiknek a teljesítménye többet ér, mint a másiké, tehát ki kell őket egyenlíteni. Így van ez a mesterségek terén is; hiszen megszűnnének létezni, ha azt, amit a cselekvő személy végez – és pedig oly mértékben, és oly minőségben, amint cselekszi – át nem venne szenvedő formában – ugyanolyan mértékben és ugyanolyan minőségben – a szenvedő alany. Mert a közösség rendesen nem két orvosból tevődik össze, hanem legalábbis egy orvosból és egy földművesből, tehát általában különböző foglalkozású emberekből, nem pedig egyformákból; már pedig ezek közt kiegyenlítésre van szükség. Tehát mindazoknak a dolgoknak, amelyek közt csere lehetséges, valamiképpen egymással összehasonlíthatóknak kell lenniök. Erre a célra jelent meg a pénz, amely tehát bizonyos értelemben a közép szerepét

játssza; mert mindent megmér, tehát többet és kevesebbet is; például azt, hogy hány pár lábbeli felel meg egy háznak vagy egy bizonyos mennyiségű élelmiszernek. Tehát, amilyen viszonyban van az építőmester a csizmadiához, ahhoz kell igazodnia annak is, hogy hány pár lábbeli felel meg egy háznak vagy egy bizonyos mennyiségű élelmiszernek; ha ez nem így volna, akkor nem jöhetne létre sem csere, sem pedig közösség; ámde ez nem volna lehetséges, ha ezek a dolgok valamiképp nem volnának egyenlők. Okvetlenül szükséges tehát, hogy egy valamivel tudjunk mindent megmérni, mint már előbb is mondtuk. Ez az egy valami tulajdonképpen a szükséglet, ami mindent összetart (ha az embereknek egyáltalán nem lenne szükségük egymás javaira, vagy nem azonos mértékben, akkor vagy egyáltalában nem volna lehetséges a csere, vagy csak más formában); a pénz mintegy a szükséglet helyettesítésére keletkezett, megegyezés alapján; s ezért *nomiszma* a neve görögül, mert nem természetesen, hanem törvényen (*nomosz*) alapszik, s mert megváltoztatása vagy érvénytelenítése csupán tőlünk függ. Viszonyosságról tehát csak akkor beszélhetünk, ha kiegyenlítés történik, abban az értelemben, hogy amilyen viszonyban van a földműves a csizmadiához, ugyanolyan viszonyban legyen a csizmadia. terméke is a földműveséhez. Csakhogy az arányosság képletét nem akkor kell felállítanunk, mikor a két fél a cserét már végrehajtotta (mert így mind a két többlet az egyik végletnek jutna), hanem akkor, amikor még mind a két fél a magáénak birtokában van. Így lesznek egyenlőkké és alkotnak egymással közösséget, mert ez az egyenlőség az ő esetükben megvalósulhat (jelöljük pl. a földművest α -val, az élelmiszert γ -val, a csizmadiát β -val, s az ő kiegyenlített termékét δ -val); ha nem sikerülne így rendezni a viszonzatszolgáltatást, akkor nem jöhetne létre közösség. Hogy pedig a szükséglet valóban, mint valami egység tartja össze az embereket, ez kiténik abból, hogy ha két fél nem szorul egymásra – akár egyik sem, akár csupán az egyik –, akkor nem is lépnek egymással olyan csereviszonyba, mint mikor valaki másnak arra van szüksége, ami az egyik embernek magának van, pl. amikor megengedik a gabona kivitelét cserébe a borért. Itt tehát kiegyenlítésre van szükség. A pénz pedig olyan számunkra, mint egy kezes a jövőbeni cserét illetően, hogyha jelenleg nincs is semmire szükségünk, mikor szükségünk lesz valamire, az illető dolgot megszerezhetjük. Mert ha pénzt viszünk, meg kell kapnunk, amire szükségünk van. Persze a pénzzel is úgy van, mint a többi javakkal, mert ennek sem mindig ugyanaz az értéke; de azért mégis inkább megvan benne az irányzat az állandóságra. Ezért szükséges, hogy mindennek meg legyen állapítva az értéke, mert így mindig lesz csere, s ennek folytán közösség. Szóval a pénz, mint mértékegység, egyenlőséget teremt azáltal, hogy mindent összemérhetővé tesz; mert sem a közösség nem jöhetne létre, ha nem volna csere, sem a csere, ha nem volna egyenlőség, sem az egyenlőség, ha nem volna összemérés. Igazság szerint persze lehetetlen olyannyira különböző dolgokat összemérni; ám a szükséglet szempontjából ez kielégít-

hető mértékben megvalósítható. Kell tehát lenni valami mértékegységnek, és pedig szabad megállapodás alapján: ezért hívják pénznek (*nomiszma* – valami, ami megállapodás alapján van érvényben); ez ti. mindent összemérhetővé tesz, mivel mindent pénzzel mérünk. tegyük fel, hogy a ház α , a tíz mina β , az ágy γ . Ha mármost a ház öt minát ér, azaz ennyivel egyenlő, akkor α a β -nak fele, a γ -val jelzett ágy pedig a β -nak egy tizedrésze; ebből viszont láthatjuk, hogy hány ágy egyenlő a házzal, ti. öt. Hogy a cserekereskedés valóban így ment végbe, mielőtt a pénz használata szokásba jött, ez egészen természetes; mert, hogy öt ágyat adunk-e egy házáért, vagy pedig annyi pénzt, amennyit az öt ágy ér, az egyre megy.

Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Budapest: Magyar Helikon, 1971, 122–131. o.

(Fordította: Szabó Miklós)

PSZEUDO-ARISZTOTELÉSZ

Oikonomika*

(részletek)

(Első könyv)

Az értéktárgyak (ktémata) közül első és legszükségesebb az, amely a leghasznosabb és leggazdaságosabb, ez pedig az ember. Ezért elsősorban szorgalmas rabszolgákat kell szerezni. A rabszolgákat két csoportba osztjuk: van köztük felügyelő és dolgozó (ergatés). Mivel pedig tudjuk, hogy a nevelés az ifjakat bizonyos tulajdonságokkal ruházza fel, szükséges, hogy ha valaki már szerzett rabszolgákat, olyanokat is neveljen közülük, akikre magasabb rendű munkákat bízhat. A rabszolgákkal való bánásmód olyan legyen, hogy se elbizakodni, se elcsüggedni ne engedjük őket; a magasabb rendű (felügyelő jellegű) munkát végzőknek valami megbecsülést is kell adni, a dolgozóknak pedig bőszéges ételmelet. Mivel azonban a borivás még a szabad embereket is elbizakodottá teszi, és sok népnél még a szabadok is tartózkodnak tőle – így a karthágóiak katonáskodás idején –, nyilvánvaló, hogy ebből vagy semmit, vagy csak nagyon keveset adunk nekik. A rabszolga életét három tényező tölti be: a munka, a fenytés és a táplálkozás. Ha nem fenytjük és nem is dolgoztatjuk

* Az Arisztotelész neve alatt ránk maradt mű a Kr. e. IV. században keletkezhetett – MA.

őket, csak enni adunk nekik, elbizakodnak. Ha munkát adunk nekik, és fenytjük őket, de nem tápláljuk, ez az erőszakos módszer erőtlenséget okoz. Csak az marad hátra, hogy munkát is adjunk nekik, de elegendő ételmelet is. Aki nem kap bért, azon nehéz, uralkodni, a rabszolga bére pedig az ételmelet. Mint ahogy minden emberrel úgy vagyunk, hogy ha a jobbaknak nincs jobb soruk, és erény meg bűn nem nyeri el jutalmát, akkor elromlanak, ugyanez áll a rabszolgákra is. Ezért figyelmesen és érdem szerint kell kiosztani és visszatartani ételmeletüket, ruházatukat, a nekik szánt pihenést és büntetést. Szavainkban és tetteinkben úgy kell eljárunk, mint az orvosok teszik a gyógyszerekkel – figyelembe véve persze, hogy az ételmelet nem gyógyszer, hiszen állandóan kell adni. [...]

(Második könyv)

A gazdálkodásnak nagy általánosságban négy fő típusa van, a többi ugyanis mind ezekbe osztható be: a királyi (basiliké), a satrapai (satrapiké), a városi (politiké) és az egyéni (idiótiké) gazdálkodás. Ezek közül a legfontosabb és legegyszerűbb a királyi gazdaság ..., a legváltozatosabb és legkönnyebb a városi, a legszűkebb területre szorító és legváltozatosabb az egyéni gazdaság. Természetszerűleg ezeknek számos vonása azonos. Mi azonban azt vizsgáljuk elsősorban, hogy mi a különbség az egyes típusok között. Először vegyük szemügyre a királyi gazdálkodást. Ez mindenre kiterjed, négy fő területe van: a pénzverés, a kivitel, a behozatal és a kiadások. Vegyük ezeket egyenként. A pénzveréssel kapcsolatos kérdéseket úgy értem: milyen pénzt kell verni, mikor kell magas és mikor alacsony értékben kibocsátani; a kivitelt és behozatalt illetően mikor és mily cikket kell a királynak a satrapáitól hasznot hajtó módon beszolgáltatás (tagé) címén bekövetelni és értékesíteni; ami a kiadásokat illeti: mit és mikor kell csökkenteni, és vajon inkább pénzt, vagy pedig a pénzen vásárolható árut kell-e kiadni.

A gazdálkodás második ága a satrapai. Ennek hat bevételi forrása van, mégpedig földből, a terület egyes terményeiből, a kereskedeleméből, az adókból, az állatállományból és egyéb forrásokból. Ezek közül első helyen áll és legnagyobb a földből eredő jövedelem. Ez az, amelyet egyesek földbérleti díjnak (ekphorion), mások tizednek (dekaté) neveznek. A második kereskedeleméből ered, a negyedik a földre és piacra kivetett adókból, az ötödik állatállományból – ezt nevezik epikarpia-nak és tizednek –, a hatodik az egyéb bevételi forrásokat foglalja magába, ide tartozik a fejadó (epikephalaion) és a kézművesekre kivetett adó (cheironaxion). [...]

A harmadik típus a városi gazdálkodás. Ennek legfontosabb bevételi forrása a város területének (chóra) egyes termékeiből adódik, továbbá a kereskedeleméből és a vámjövedeleméből, végül pedig a szokásos adókból. [...]

A negyedik és utolsó típus az egyéni gazdálkodás. Ezen belül nagy különbségeket találunk, mert egyrészt nem mindig ugyanazt a célt szolgálja, másrészt a legszűkebb keretek között mozog, mert kicsinyek mind a bevételei, mind pedig a kiadásai. A magángazdaság legfontosabb bevételi forrása a földtulajdon, második helyen állanak az egyéb vagyontárgyakból eredő jövedelmek, harmadik helyen pedig a pénzből eredő haszon. Ezenfelül itt is fennáll az a törvény, amely közös a gazdálkodás minden típusával, és amelyet nem szabad mellékesnek tekinteni, de különösen ennél a típusnál fontos, hogy a kiadások ne legyenek nagyobbak a bevételeknél...

In: Borzsák István (szerk.): *Görög történeti chrestomathia*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1967. 170–172. o.

(Fordította: Hahn István)

AQUINÓI SZENT TAMÁS

Summa theologiae Secunda secundae partis II. rész II. része (részletek)

Vajon helyes-e az igazságosság két külön fajtáját különböztetni, úgy mint a kölcsönös és az osztó igazságot?

Feleletül ezt kell mondani: A részleges igazságosság... magánszemélyre vonatkozik, s ebben a jellegében hasonlít a rész és az egész viszonyához. A rész pedig kétféle vonatkozásban van: rész a részhez, a mi esetünkben személy a személyhez, és ezt a viszonyt szabályozza a kölcsönös igazságosság, amely abban gyökerezik, ami kölcsönösen két személy között megy végbe. Más vonatkozásban van az egész a részhez; s ugyanígy fennáll egy vonatkozás a közösség és egyes között, melyet szabályoz az osztó igazság. Azért osztó, mert arányosan megosztja a közös dolgokat az egyesek között. S ezért van kétfajta igazság, a kölcsönös és osztó.

II–II, 61,2.

Szabad-e valamit az értékénél drágábban eladni...?

Feleletül azt kell mondani: csalással és a jogosnál drágábban eladni valamit mindenképpen bűn. Hisz az árusító ezzel kárára becsapja felebarátját... Ha csa-

lásról nincs szó, az adás-vevést két szempontból lehet tekinteni; vagy magában, s ebből a szemszögből nézve az adás-vevés egyáltalán minden valószínűség szerint mind az eladónak, mind a vevőnek hasznára keletkezett: az egyik az árura rászorul, a másik fordítva; így tanítja már Arisztotelész (Pol. 113, 2). Ám ami a közjóért keletkezett, annak nem szabad az egyiket inkább terhelnie, mint a másikat; hisz ezért a szerződéseket is teljesen egyenlő jog és kötelesség követelménye szerint kell megkötni. Már most ami az emberek használatára forgalomba kerül, annak értékét az ára mutatja; ezért is találták ki a pénzt (Eth. V. 5). Ha tehát az ár meghaladja a dolog értékét vagy fordítva a dolog értéke meghaladja az árat, sérelmet szenved az a kölcsönös egyetértés, melynek megőrzése az igazság feladata. Tehát magában nézve bűnös és jogtalan egy dolgot drágábban adni vagy olcsóbban venni, mint amennyit ér.

II–II, 77,1.

Bűn-e elfogadni kamatot a kölcsönért?

Feleletül ezt kell mondani: kamatot szedni magában véve igazságtalan, mert itt olyasmi kerül áruba, ami nincs. Ennélfogva itt nyilván egyenlőtlenység támad, s ez ellenére jár az igazságosságnak. Hogy ezt jól megértsük, észbe kell vennünk, hogy bizonyos dolgoknál a használat annyi mint elhasználás; pl. a bort elhasználjuk, midőn ivásra használjuk, a gabonát, mikor ételre használjuk. Ezeknél tehát nincs annak helye, hogy külön számba vegyük a dolgot és külön a használatot. Ha valakinek itt átengedjük a használatot, ezzel már átengedtük magát a dolgot is. Az efféléknél a használattal együtt átadjuk a tulajdonjogot is. Ha tehát valaki külön akarja eladni a bort és még külön annak használatát, ugyanazt a dolgot kétszer adná el, vagy ami egyre megy: eladná olyat, ami nincs. Ez pedig nyilván igazságtalanság.

II–II, 78,1.

Aquinói Szent Tamás: *Summa theologiae* (1266–1273). In: *Aquinói Szent Tamás szemelvényekben*. Budapest: Szent István Társulat Kiadása, 1943. 236–248. o.

(Fordította: Schütz Antal)

Vajon természetes-e az ember számára a külső dolgok birtoklása?

Feleletül azt kell mondanunk, hogy a külső dolgot kétféleképpen lehet fölfogni. Először természetét tekintve: ez nem tartozik az ember, hanem egyedül Isten hatalma alá, akinek minden engedelmisséggel tartozik. Másodszor fölfoghatjuk a dolgot használatára nézve. És így természetes uralma van az embernek a külső dolgok felett: mert értelmével és akaratával képes mintegy az ő számára létrehozott külső dolgokat saját javára felhasználni. A tökéletlenebb

dolgok ui. mindig a tökéletesebbekért vannak, mint előbb láttuk (qu. 64.a.1.). És ebben az értelemben bizonyítja a Filozófus a Politika I. könyvében (1246.b), hogy az ember számára természetes a külső dolgok birtoklása. Az embernek ez a természetes uralma a többi teremtmény felett, amely az embert értelme miatt illeti meg, ami miatt Isten képmása, kinyilvánul az ember teremtésénél (Gen. 1. 26.), ahol azt olvassuk: „Alkossunk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra, és uralkodjunk a tenger halain’ stb.

Vajon szabad-e valakinek valamely dolgot mint sajátját birtokolni?

Feleletül azt kell mondanunk, hogy a külső dolgokkal kapcsolatban két dolog illeti meg az embert. Ezek közül az egyik a gazdálkodás és kezelés. És éppen ezért szabad, hogy az embernek saját tulajdona legyen. Éspedig három szempontból szükséges az emberi élethez. Először, mivel sokkal gondosabb mindenki annak a művelésében, ami egyedül hozzá tartozik, mint annak, ami mindenkivel vagy sokakkal közös: mivel mindenki, menekülve a munkától, a másokra hagyja azt, ami a közösséghez tartozik, ahogy a sok szolga esetében történik. Másodszor, mivel gondosabban kezelik az emberi dolgokat, ha az egyesekre hárul valamilyen dolog előállításának a sajátos gondja: zűrzavar támadna ui. ha mindenki rendezetlenül tevékenykednék. Harmadszor, mert azáltal jobban megőrződik az emberek békés állapota, mivel mindenki elégedett a saját dolgával. Ezért látjuk azt, hogy azok között, akik közösen és osztatlanul birtokolnak valamit, gyakrabban keletkeznek civódások. [...]

II–II, 66,1.

A másik, ami az embert a külső dolgok közül megilleti, a használat. És itt nem kell, hogy az ember úgy birtokolja a külső dolgokat, mint a sajátját, hanem mint közöset: hogy ti. azokat bárki könnyen közrebocsáthassa mások szükséglete alapján. Ezért mondja az Apostol az I. Timóteus-levél utolsó fejezetében (17–18): „E világ gazdagainak hagyd meg, hogy szívesen adakozzanak, osztogassanak.’ [...]

II–II, 66,2.

Aquinói Szent Tamás: *Summa theologiae* (1266–1273). In: Redl Károly: *Marx és a középkori gazdasági gondolkodás a tulajdonról. Magyar Filozófiai Szemle*. 1985/5. 461–462. o.

(Fordította: Gecse Gusztáv)

AQUINÓI SZENT TAMÁS

Quaestiones Disputatae

(részletek)

Válasz. Azt kell mondanunk, hogy pénzt kölcsönadni uzsorára halálos bűn. Nem azért bűn, mert meg van tiltva; hanem inkább azért tiltott, mert önmagában véve bűn; ellentétes ugyanis a természetes igazságossággal. És ez világos, ha valaki helyesen vizsgálja az uzsora fogalmát. Az uzsora ugyanis a használatnál (usus) kapta a nevét, ti. azért, mivel a pénz használatáért valamilyen árat kapnak, mintha magát a kölcsönzött pénznek a használatát adnák el. Fontolóra kell azonban vennünk, hogy különböző dolgoknak különböző a használata. Vannak ugyanis olyan dolgok, amelyeknek a használata e dolgok szubsztanciájának az elfogyasztásában (consumptio) áll, mint ahogyan a bor tulajdonképpen használata az, hogy megigyak és eközben kerül elfogyasztásra a bor szubsztanciája; és hasonlóképpen a gabona vagy a kenyér tulajdonképpen használata az, hogy megegyék, az pedig magának a gabonának vagy kenyérnek az elfogyasztása; így a pénznek is tulajdonképpen használata az, hogy más dolgokért cserében kiadják. A pénzürméket (numismata) ugyanis a csere kedvéért találták fel, ahogyan a Filozófus mondja a Politika VII. könyvében. (V. és VII. fejezet.) [...]

Vannak azonban olyan dolgok is, amelyeknek a használata nem e dolgok szubsztanciájának elfogyasztása, mint ahogyan a háznak a használata az, hogy benne laknak (inhabitatio); a bennelakás fogalmához azonban nem tartozik hozzá, hogy a ház lerombolódjék; ha pedig megesik, hogy a ház a bennlakás következtében valamilyen tekintetben jobb vagy rosszabb állapotba kerül, ez járulékosan történik; és ugyanezt kell mondanunk a lóról és a ruháról, és más hasonlókról. Mivel tehát az ilyenféle dolgok nem fogyasztódnak el a használat által tulajdonképpen értelemben véve, ezért ez esetben megengedhető, hogy vagy a dolgot, vagy használatát vagy pedig mindkettőt egyszerre eladják; eladhatja ugyanis valaki a házat, fenntartva magának egy időre a ház használatát; és hasonlóképpen eladhatja valaki a ház használatát, fenntartva magának a ház tulajdonát és a vele való rendelkezés jogát (proprietas et dominium). De azoknak a dolgoknak a tekintetében, amelyeknek a használata az elfogyasztás, a dolognak nincs más használata, mint maga a dolog; ezért bárkinek engedik át az ilyen dolgok használatát, egyúttal e dolgok feletti rendelkezési jogot (dominium) is átengedik neki, és megfordítva. Mikor tehát valaki pénzt ad kölcsön azzal a feltétellel, hogy neki a teljes pénzüsszeget (pecunia integra) visszafizessék, és ezen felül a pénz használatáért egy bizonyos árba tart igényt, nyilvánvaló, hogy külön adja el a pénz használatát, és magát pénznek a szubszt-

tanciáját. A pénz használata ugyanis, mint mondtuk, nem más, mint annak szubsztanciája; ezért vagy azt adja el, ami nem létezik, vagy ugyanazt adja el kétszer, ti. magát a pénzt, amelynek használata a pénz elfogyasztása; és ez nyilvánvalóan ellentétes a természetes igazságossággal. Ezért pénzt kölcsönadni uzsorára önmagában véve halálos bűn: és ugyanez vonatkozik minden többi dologra is, amelyeknek a szubsztanciáját a használat által elfogyasztják; amint ez világos a bor, a gabona és más effélék esetében.

Aquinói Szent Tamás: *Quaestiones disputatae: De malo* (1266–67). In: Kelemen János (szerk.): *Az élő Marx*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1983. 150–152. o.

AQUINÓI SZENT TAMÁS

De regimine principum*

(részletek)

„Mégis van két módja annak, hogy egy város bővében legyen minden dolognak. Az egyik, amelyről már szóltunk, annak a következménye, hogy a táj termékenysége bőségesen megterem mindent, amit az emberi élet szükséglete megkíván. A másik pedig a kereskedelmi érintkezés által jön létre, amelynek révén különböző tájakról egyazon helyre szállítják az élethez szükséges dolgokat. [...]

Az pedig, hogy az első mód a megfelelőbb, nyilvánvalóan bebizonyítható. Egy valamely dolog ugyanis annál kiválóbb, minél inkább bizonyul önmagában elégségesnek: mert aminek másra van szüksége, az hiányosnak mutatkozik. Az a város azonban sokkal teljesebb mértékben elégséges önmagának, amelynek számára a környező vidék elégséges az életszükségletek biztosítására, mint az, amelyiknek másoktól kell azokat kereskedelem útján megkapnia. Kiválóbb ugyanis a város, ha minden dolog bőségét saját területéről kapja, mint ha kereskedők révén bővelkedik: minthogy ez látszik biztonságosabbnak is, mivel a háborús események és az utak különböző távolságai (viszontagságai, veszedelmek) miatt, könnyen akadályokba ütközhet az élelmiszerek szállítása, és így a város az élelmiszerek hiánya miatt tönkremehet. [...]

* A „De regimine principum” nem Aquinói Szt. Tamás műve, valószínűleg későbbi kompiláció. Az itt közölt szövegrész azonban megtalálható a királyságról írt könyvében („De regno”), amelyet autentikusnak tartanak – MA.

Ez a mód hasznosabb a polgári érintkezés (conversatio civilis) szempontjából is. Mert annak a városnak, amelynek önmaga fenntartásához kereskedők sokaságára van szüksége, szükségképpen el kell viselnie az idegenek állandó jelenlétét. Az idegenekkel való érintkezés viszont legtöbbször megrontja a polgárok erkölcsét, ahogyan Arisztotelész is tanítja a Politikában (V. e. 3. 1303.a; VII.c.6, 1327.a), mert elkerülhetetlen, hogy az idegen földről való emberek, akik más törvények és más szokások között nevelkedtek, sok mindenben más-ként cselekedjenek, mint ahogyan a polgárok erkölcsi megkívánják, és így, miközben a polgárokat példájuk révén hasonló cselekedetekre ösztönzik, a polgári érintkezést megzavarják. [...]

Másfelől: ha maguk a polgárok foglalkoznak a kereskedéssel, akkor számos vétek előtt tárják ki a kaput. Minthogy ugyanis a kereskedők, törekvése legfőképpen a haszonra irányul, az üzleti gyakorlat révén a polgárok szívében a kapzsiság ver gyökeret, amiből viszont az következik, hogy a városban minden eladható lesz, és a bizalom megszűntével tér nyílik a csalásoknak a közjó (publicum bonum) megvetésének, annak, hogy ki-ki csak saját előnyét szolgálja, és az erényre való törekvés megfogyatkozik, míg a tiszteletet, ami egyébként az erénynek a díja, mindenkinek felajánlják: ezért az ilyen városban a polgári érintkezés megromlik. [...]

Végül, az a város szokott inkább békeszerető lenni, amelyiknek a népe ritkábban gyülekezik össze, és kevesebbet tartózkodik a város falain belül. Az emberek gyakori összetalálkozása ugyanis alkalmat ad a pörlekedésekre, és okot szolgáltat a zendülésekre.... Jobb tehát, hogy a városnak az élelmiszerek bőségét saját földjei szolgáltatassák, mint hogy a város teljesen a kereskedésnek adja át magát. Mindazonáltal a kereskedőket nem kell teljességgel a városból kizárni, mert nem egykönnyen található olyan hely, amely annyira bővelkednék az élethez szükséges minden dologban; hogy ne legyen szüksége némely olyan dologra, amelyet máshonnan vittek oda: éppúgy, azon dolgok közül, amelyek ugyanazon a helyen túlságosan bőségben vannak, ez a bőség sokak számára károsná válna, ha a kereskedők szolgálata révén nem lehetne azokat más helyekre átszállítani. Ezért szükséges, hogy a tökéletes város mértéktartóan felhasználja a kereskedőket.” (Aquinói Tamás, *De regimine principum* II. könyv, 3. fejezet.)

Aquinói Szent Tamás: *De regimine principum (De regno, ad regem Cypri)* (1260 körül) In: *Világosság*, 1982/12. melléklete 30., 31. o.

SIR THOMAS GRESHAM

Sir Thomas Gresham jelentése a pénz nemesfém-értékének csökkenéséről, 1558.

A királynő őfelségének

A legalázatosabban tudatom Felsőgeddel: a váltópénz elértektelenedése azal kezdődött, hogy Őfelsége a király, Felsőged megboldogult édesatyja¹ érméi nemesfém-tartalmát 6 unciáról 3 unciára csökkentette. Ezáltal a váltópénz értéke 26 shilling 8 pennyről 13 shilling 4 pennyre esett, s ennek az lett a következménye, hogy Felsőged minden jó minőségű aranypénze kiszivárgott az országból.

Másodszor: Őfelsége a király háborúskodásai miatt nagy kölcsönöket vett fel Flandriában. Mivel ezek letörlesztésére más mód nem volt, mint váltópénzben való kifizetésük, a jó minőségű aranypénz kivitelével kellett leróni ezeket a tartozásokat.

Harmadszor: azok a különleges privilégiumok, amelyeket a Hanza élvez, valamint a gyapjúra és országunk más áruira vonatkozó kiviteli monopóliumok odaítélése a jelennek azok közé a legfontosabb és legégetőbb kérdései közé tartoznak, amelyekben Felsőgednek a közjó érdekében döntenie kell: soha többé nem szabad visszahelyeznie a Hanza néven emlegetett városok kalmárait privilégiumaikba, hiszen ez volt a fő oka annak, hogy Felsőged országa és kereskedői a tönk szélére jutottak.

Nos tehát, e dolgok orvoslása érdekében, Őfelsége, a király – Felsőged megboldogult bátyja² – az 1551. esztendőben kinevezett megbízottjának és felhatalmazott mind tengerentúli adósságainak törlesztésére, mind a pénz nemesfém-értékének növelésére, amely akkor 15–16 shillingen állott (Felsőged pénzének értéke jelen pillanatban 10 shilling alatt van). Először is erőfeszítéseket tettem a királlyal és Northumberland hercegével együtt a Hanza visszaszorítására...

Másodszor: arra törekedtem, hogy az egyszerű angol kalmárok hitelt nyissanak Őfelsége, a király, Felsőged bátyja számára. [...]

Harmadszor és továbbá: érvénytelenítettem az idegen fémpénzeket, s így ezeket be lehetett olvasztani, ami Őfelségének nagy nyereségére szolgált: akkor

¹ VIII. Henrik

² VI. Edward

azonban Felsőged bátyja, a király elhalálozott, s szolgálataim jutalmául azt kaptam, hogy Winchester püspöke veszemre tört. [...]

Negyedszer: az előadottakból világosan láthatja Felsőged, hogy ha a pénz nemesfém-értékére kellőképpen nem ügyelnek, az a közjó mérhetetlen kárára minden fejedelmet tönkre juttat, másfelől pedig a jó váltópénz az, ami mindennek felett és mindennél hathatósabban segíti elő, hogy Felsőgedhez és Felsőged országába visszakerüljön a jó hazai minőségű arany és ezüst, hogy mindennemű külföldi és hazai áru és az élelmiszerek valamennyi fajtája olcsó legyen, s hogy a jó minőségű arany és ezüst az országban maradjon. [...]

Végezetül: kegyeskedjék Felsőged országát olyan helyzetbe hozni, mint amilyenben annak előtte volt; erre pedig Felsőgednek más módja nincs, mint-először: a nem nemes fémből vert pénzt 11 uncia bronz tartalommal, s az aranyat is hasonló arányban veretni. Másodszor: a Hanzát nem szabad visszahelyezni bitorolt privilégiumaiba. Harmadszor: a lehető legkisebbre kell korlátozni a kiadott monopóliumok számát. Negyedszer: a lehető legkevesebb tengerentúli kölcsönhöz folyamodni. Ötödször: biztosítani a hitelképességeket, különösen Felsőged kalmárainál, mert hiszen ők azok, akiknek mindenkor uralkodójuk mellett kell állaniok szükségében. Ezennel pedig a legalázatosabban kérem Felsőgedet: kegyeskedjék szerény javaslatomat jóindulatú figyelmére méltatni, amelyre is alkalmas időben – a belém helyezett legmagasabb bizalomtól feljogosítatva – olykor emlékeztetni bátorkodom Felsőgedet, fohász-kodván az Úrhoz: bocsássa reám azt az áldást és kegyet, melynél fogva szolgálataim Felsőged számára mindenkor elfogadhatók legyenek.

A Mindenható őrizze meg Felsőgedet a legjobb egészségben, hogy hosszan és növekvő dicsőségben uralkodhassék felettünk.

Felsőged legalázatosabb, leghűségesebb és legengedelmesebb alattvalója.

Thomas Gresham, rövidárus

In: *Utazás a régi Angliában c. kötetből*. Budapest: Gondolat, 1964. 34–36. o.

(Fordította: Julow Viktor)

Megjegyzés: *Thomas Gresham* (cca. 1519–1579) gazdag angol kereskedő. Róla nevezte el Macleod 1858-ban Gresham-törvénynek „a rossz pénz kiszorítja a jó pénzt” összefüggést. – Szerk.

LEONARD LESSIUS

De justitia et jure

(részletek)

A kölcsönről és a kamatról

Feljegyezték, hogy a saját használatú nyereség (lucrum usurarium) hívja elő a kamatot (usura) amely a használatból (ex usura), azaz, a másnak kölcsönzött pénz használatából (usura), azaz, a másnak kölcsönzött pénz használatából (usu) keletkezik: a kamat pedig egyet jelent a haszonnal (usus). Azt mondják a latínok, hogy az élet élvezete a legrövidebb élvezet, Cicero pedig hozzáteszi: *Natura dedit usurum vitae, sicut pecuniae* (a természet megengedi az élet élvezetét, ahogy a pénzt is). Ezért, ha nyereséged a pénz használatából, azaz használatból származik, akkor azt kamatnak hívják. Ugyanezt a nyereséget uzsorának (foenus, fenus) is nevezik, mint a pénz bizonyos tevékenységét, melynek neve görögül: Tóxos (a szónak a görögben többes jelentése van, egyfelől nemzés, gyermek, utód, másfelől kamat, uzsora), latinul pedig partus (e szónak is több jelentése van: szülés, magzat, gyermek; munkával keresett, nyert, talált). Minderről szó van Ambrózius (Szent Ambrus) Tóbiásról szóló könyvében, Baziliusz második homiliájában s a 14. zsoltárban. E helyeken a kamatot uzsorának mondják és Tóxos-nak s kívánják, hogy az uzsora termékenységében legyen maximálisan eredménytelen, ahogy a zsupori igyekezete is, amit termékenységgel győz le az életrevalóság.

El kell mondani azonban, hogy ezt az elnevezést nem használják mindig rossz értelemben. *Fenerabis gentibus multis et a nullo fenus accipies* (A hitelező engedje el a kölcsönt, amit embertársának adott). Ezenkívül: *Fenerare proximo tuo in tempore necessitatis*. A profán szerzők pedig hasonló módon gyakran a jogos nyereség vagy az egyéni érdek (interesse) értelmében használják.

[...]

Mely jog tiltja a kamatot?

[...] Ténylegesen nehézkes annak eldöntése, hogy mely jog szerint legyen tiltott a kamat. Van, aki szerint egyetlen, határozott jog tiltja... Más szerint azonban nem csak a tételes (isteni és emberi) jog, hanem a természetjog is tiltja: ebben közös a teológiai és kánoni vélemény, ahogy ezt Covarroniusnál is láthatjuk. A 14. zsoltár szerint: *iure divino eum, qui pecuniam suam non dedit ad usuram, habitaturum in monte sancco Domini* (az isteni jog azt, aki saját pénzt nem adja kamatra, Isten szent hegyének lakosává teszi), amiből következik viszont, hogy aki ellenkezőleg cselekszik, az megjelöltté válik és nem lehet a szent hegy lakója. Ezékiel azt mondja arról, aki pénzt ad kamatra: *non vivet* (nem fog élni): végül Lukácsot említem: *beneficite et mutuum date, nihil*

indesperantes (helyesen cselekedjétek és adjatok kölcsön, de ezért semmit se reméljétek) mindenesetre a tőkén túl, ahogy több tanítómester és III. Orbán pápa is megállapította. És amennyire az Úr hagyományozza ránk a keresztség tökéletes útmutatását a helyes cselekedetre, hogy a hozzánk közelállóknak adjunk kölcsönt, noha hasonló javadalmat tőle nem remélhetünk; annyira helyes a fenti ítélet (ti.: hogy a kamat tilalmas dolog), amely jóváhagyható és összegyűjthető az előbb említett igékből, melyeket bizonyítékul kapunk a régiektől, ahogy Sotus is felsorolja.

Hogy pedig a kánonjog is tiltja, az egészen nyilvánvaló határozataiból. Végül azt kell megvizsgálni, hogy a természetjog szerint sem engedélyezett, mivel a természetjog ellen van, hiszen ugyanazt a dolgot kétszer, vagy dupla áron adják el. Hasonlít ez ahhoz, amikor eladják azt, ami nem eladó; aki ugyanis kamatot vesz fel, az kétszer adta el ugyanazt: egyszer magát a dolgot, másodszer pedig azt, ami nem az övé (ti.: a kamatot), evvel pedig vétkezik a természetjog ellen. Vizsgáljuk meg közelebbről is a kamatot. Aki felveszi, vagy magáért a tőkéért veszi fel és így kétszeres árat kap, azaz egyrészt a tőkével egyenlő összeget, másrészt a kamatot; vagy pedig a tőke használatáért fogadja el, ekkor a kölcsönadó eladja a kölcsönvevőnek azon dolog használatát, amely nem az ő tulajdona (ti.: azt a bizonyos dolgot, vagy pénzt ő is kölcsön kapta: tehát tulajdonképpen két kölcsönadó és két kölcsönvevő van, de az egyik ez is, az is); valójában a kölcsön által cserélődik ki közöttük a tulajdon és ennek következtében annak használata is. És ahogy a tőke használatát nem különböztetjük meg a lényegétől, az értékelés közben (mivel a használat elidegenítés) megsemmisül a lényeg: ennél fogva tehát a tőke használatáért és lényegéért nem lehet felvenni különböző árat.

[...]

A korábbi kételkedésekből most már elég bizonyosnak lehet venni, hogy a tőke összege felett semmit sem lehet behajtani magának a kölcsönzésnek a meg gondolásából. De mivel a kölcsönzésekhez más ürügyek sokaságát is összegyűjthetjük, meg kell vizsgálni, hogy vajon az alábbiak figyelembevételével, ugyanezt el lehet-e mondani. Ezek az indokok pedig a következők:

- 1) a felmerülő veszteség,
- 2) az elmaradó haszon,
- 3) a tőke kockázata,
- 4) a kölcsönadott pénz hiánya,
- 5) a szerződéses bírság (tkp.: kötbér)

Vajon a kölcsönből felmerülő veszteség figyelembevételével a kölcsönadó behajthat valamekkora összeget a tőke fölött?

A felmerülő veszteség és az elmaradó nyereség általánosságban az (egyéni) érdekekkel (interesse) kapcsolatos. Felmerülő veszteségről (*damnum emergens*) beszélünk akkor, ha valaki kárt szenved azokban a dolgokban, melyeket birto-

kol, vagy melyekkel mások tartoznak neki. Például ha valaki a kölcsön miatt, amelyért a másiknak kezeskedett, uzsorástól pénzt kényszerül felvenni és kamatot törlesztem, vagy a saját áruját olcsóbban eladni stb. Elmaradó nyereségről (*lucrum cessans*) pedig akkor beszélünk, ha valakit megakadályoznak valamilyen előny vagy nyereség megszerzésében, azzal, hogy az nem őt illeti meg. [...]

[...]
Adásvétel esetén melyik árat kell választani, avagy a vásárolt dolgok igazságos ára.

Iustum pretium (igazságos ár)-ra kell törekedni, amelyet az állam hatalma által a kölcsönös előny érdekében szabnak meg, vagy a különböző emberi közösségek ugyanezen érdekből felbecsülés (értékelés) útján.

Kétféleképpen szokták ugyanis az árat megállapítani. Először a fejedelem vagy a magisztrátus által, akik megfontolják a körülményeket, melyektől a dolgok értékelése függ, megszabják kötelezően az eladás értékeit és legtöbbször nem a vevőket csalják meg vagy kényszerítik fizetésre az eladók önkénye miatt. Ezért nevezik ezt a tanítómesterek *pretium legitimum* (törvényes ár)-nak. Hogy pedig a jogos árat elrendeljük (hacsak nem kétségtelen az ajándékozás, vagy az eladók ellenszenvé, esetleg durva tájékozatlansága), az magától értetődik; mivel aki az állam hatalmából magas tisztséget tölt be, azt nem hívhatják a náluk alacsonyabban lévők, akik többet kockáztatnak (ti.: nem hívhatják segítségül az árszabásban): a fejedelem és a magisztrátus által megszabott ár viszont mindenkire kötelező: ahogy ugyanis más dolgokban a közös hasznot kifizetni az államnak kötelessége, úgy az üzletelésben is az; a csalárdságok megelőzése miatt és a szegények kifosztása ellen. Ehhez járul még az is, hogy a vezetők jobban ismerhetnek minden körülményt, amelyek az áruk értékeit befolyásolják; egyeseket megbecsülnek a saját értéke szerint, ahogy a gazdagságot és a szegénységet, valamint azok kényszerét és hasznosságát, másokat az eladók szerint, ahogy a munkákat, kiadásokat, kockázatokat és veszteségeket: ezeket az árban össze kell hasonlítani és meg kell őrizni; ugyanígy becsülik meg az eladás módja szerint: természetesen vagy önként ajánlják fel, avagy kérésre vesznek valamit: végül a vevők szerint is, hogy ne legyenek sokan szűkmarkúak és ne legyen forgalomban a kellénél több vagy kevesebb pénz (tkp.: ne legyen pénzbőség és pénzszegénység). Másodszor. Az árat az emberek közössége is kiszabhatja, értelmes felbecsülés útján, ezt egyesek közönségesnek (*vulgare* – mindennapinak) hívják, mások természetesnek (*naturale*), úgy, mintha a meg egyezés a természetes tudásból lenne és el kell választani azoktól a dolgoktól, melyek az állam hatalma által nem szabott árnak; ezt a jogos árat pedig figyelembe venni szükséges, ahogy következik ebből: *pretia rerum non ex affectu, nec utilitate singulorum, sed communiter funguntur*, azaz: az árakat nem hangulatból és nem egyedül a hasznból állapítják meg, hanem közösen teljesítik – vagyis meghatározzák és megszabják; kivéve ha kiválasztás (válogatás) szerint teljesítenek: ez pedig belátható, mert bár a magánvélemény csalfa és a nyereség

kívánása gyakran tönkreteszi a közös véleményt, viszont kevesebb tévedéssel jár, ennél fogva a fentiekkel perlekedő szabály nincsen és a közös felbecsülést kell gyakorolni, az előrelátható körülmények figyelembevételével.

Leonard Lessius: *De justitia et jure* 1605. In: Gulyás Gyula (szerk.): *Filozófusok a gazdaságról*. II. Budapest: Aula, 1991. 96–105. o.

(Fordította: Buda Attila)

Megjegyzés: Leonard Lessius (Leys) (1554–1623) flamand származású jezsuita teológus; akinek fő műve „De justitia et jure” (1605) összefoglalta a korabeli katolikus teológia tanítását a kamatról és más kereskedelmi kérdésekről.

HUGO GROTIUS

A háború és a béke jogáról

Második könyv

XII. fejezet A szerződésekről

[...]

XIV. Hogyan kell az adásvételnél egy dolog értékét megállapítani? Milyen okokból lehet az árat növelni vagy csökkenteni?

1. A természetes szükséglet az a mérce, amely egy dolog értékét elsősorban meghatározza, mint Arisztotelész helyesen kimutatta. A barbár népek a dolgok cseréjénél elsősorban erre vannak tekintettel.

Nem ez azonban az egyetlen mérték. Az emberi akarat, amely a dolgokon uralkodik, sok dolgot sokkal erősebben kíván, mint amennyire azok szükségességek. „A gyöngyöknek a fényűzés határozta meg az értékét” mondja Plinius.

Ugyanígy Cicero, mikor Verres elleni egyik beszédében a szobrokkal kapcsolatosan így ír: „Amennyire kívánjuk ezeket a dolgokat, annyi a becsértékük.”

De fordítva is előfordul, hogy ti. nagyon is szükséges dolgoknak bőségük folytán kisebb az értékük. Ezt Seneca *De beneficiis* c. munkájában (VI. 15.) sok példával bizonyítja, és ezt fűzi hozzájuk: „A dolgok ára az időkhöz igazodik. Akármennyire feldicséred is, annyit ér, amennyinél többért nem lehet eladni.”

Paulus jogtudóستól származik a következő mondás: „A dolgok értékét nem egyesek érzelme, sem pedig egyesek haszna határozza meg, hanem közösen alakul ki.” Azaz – mint másutt megmagyarázza – „amennyit mindenkinek érnek”. Ennek következménye, hogy a dolgokat annyira becsüljük, amennyit általában azokért felajánlani vagy adni szoktak.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy ne volna egy bizonyos köz, amelyen belül többet vagy kevesebbet is lehet adni, illetőleg követelni, kivéve, ha a törvény a dolgokra meghatározott árat szabott, „egy pontban” állapítva azt meg, mint Arisztotelész mondja.

2. Ezt a forgalmi értéket általában a kereskedők által ráfordított munka és költség szabja meg. Ez az érték hirtelen meg is szokott változni aszerint, hogy sok vagy kevés vevő, pénz vagy áru van-e a piacon.

Hugo Grotius: *De jure belli ac pacis* 1625. Hugo Grotius: *A háború és a béke jogáról*. Budapest: Pallas Stúdió/Attraktor Kft. 1999. I. kötet, 349–350. o.

(Fordította: Brósz Róbert)

Megjegyzés: Hugo Grotius (1583–1645) németalföldi jogtudós és politikus. 1625-ben jelent meg a természetjogi felfogáson alapuló, a nemzetközi jog elveit kifejtő műve „De jure belli ac pacis” (A háború és a béke jogáról). Felfogása szerint az állam és a magántulajdon társadalmi szerződésen alapul.

THOMAS MUN

Anglia kincse, mely a külkereskedelemből fakad

(részletek)

1. fejezet

A külkereskedelem egy tökéletes kereskedőjétől megkövetelt tulajdonságok.

[...] A kereskedőt méltán hívják a királyság állománya tisztartójának a más nemzetekkel való kereskedelem útján; egy nem kevesebb hírnévvel, mint felelősséggel járó munka ez, aminek végrehajtásához nagy ügyesség és tudás szükségeseltetik, hogy a magánnyereség mindig együtt járhasson a közjával.

2. fejezet

A királyság gazdagítására és kincsünk növelésére szolgáló eszközök

Habár a királyság gazdagszik a kapott ajándékok vagy a más országoktól szerzett zsákmány révén, de ezek ha előadódnak is, mégis bizonytalanok és kevésbé jelentősek. A gazdagság és kincs növelésének általános eszköze a külkereskedelemben rejlik, ahol mindig szem előtt kell tartani ezt a szabályt: az idegeneknek többet eladni évente, mint amennyit az övéikből értékben elfogyasztunk.[...]

3. fejezet

Áruexportunk növelésének és külföldi áru fogyasztásunk csökkentésének különböző útjai és eszközei

A királyság jövedelme vagy készlete, ami biztosítja annak külföldi árukkal való ellátását, természetes vagy mesterséges. A természetes gazdagság csak annyi, amennyit meg tudunk spórolni saját felhasználásunkból és szükségleteinkből, hogy exportáljuk az idegeneknek. A mesterséges gazdagság manufaktúráinkban és idegen áruval való szorgalmas kereskedésünkben rejlik, amely olyan sajátosságokat érint (amiket le fogok írni), amelyek a szóban forgó ügyet szolgálhatják.

1. Először, habár a birodalom már természettől fogva nagyon gazdag, mégis növelni lehetne ezt a gazdagságot, ha a parlagon heverő földeket (amelynek száma igen nagy) felhasználnánk úgy, hogy az semmi esetre se hátráltassa a többi megművelt föld jelenlegi bevételeit, de lásson el minket, és akadályozza meg a kender, len, kötelek, dohány és más egyéb áruk behozatalát, amelyeket most a mi nagy elszegényedésünkre idegenektől szerzünk be.

2. Hasonlóképpen csökkenthetnénk importunkat, ha étkezésünkben és öltözködésünkben józanul tartózkodnánk az idegen áruk túlzott fogyasztásától, mivel minél gyakrabban változik a divat, annál nagyobb a pazarlás és a költség növekedése.[...]

3. Exportálásunkban nemcsak a mi fölöslegünket kell figyelembe venni, hanem úgyszintén szomszédaink szükségleteit is. Így azoknak az áruknak, amelyeket ők nem nélkülözhetnek, se be nem szerezhetnek máshonnan, a gyártásán (a nyersanyag értékesítésén kívül) annyit nyerhetünk, amennyit csak tudunk, és megkísérelhetjük drágábban is eladni őket addig, amíg a magasabb ár nem vezet kisebb mennyiségű eladáshoz. De ha olyan, az idegenek által használt áruink fölöslegéről van szó, amely áruk nem nagy fáradsággal beszerezhetőek más nemzetektől, vagy vásárlásukat csökkenteni lehet más helyekről való hasonló áruk használatával, akkor törekedni kell arra, hogy azt olyan olcsón adjuk amennyire lehetséges, inkább, minthogy elveszítsük ezen áruk forgalmát. Mert az utóbbi évek jó tapasztalatai alapján úgy találtuk, hogy miután posztónkat olcsón tudtuk eladni Törökországban, ezáltal nagyban megnöveltük annak eladását, és a velenceiek drágábbak lévén, éppen annyit vesztek forgalmukból ezekben az országokban.[...]

4. Exportunk értékét hasonlóképpen jóval megemelhetjük, ha a saját hajónkon szállítunk, mert akkor nemcsak az áruk azon árát kapjuk meg, amennyit érnek, hanem a kereskedő nyereségét, a biztosítási díjat és a tengerentúlra való szállítás fuvardíját is.[...]

10. Jó politika és haszon lenne az állam számára, ha megengedné a külföldi anyagokból készült gyártmányok vámmentes exportját, mint a bársony és

selymek, pamutbársony, font, selymek és hasonló kivitel-
 szegény embert látna el munkával, és növelné az évente más
 forgalmazott készletünk értékét, és ez (e célból) több idegen
 anyag behozatalát idézné elő Őfelsége vámjainak növelésére. [...]

Az biztos, hogy ha az említett külföldi áruk vámmentesen exportálhatók
 lennének, ez az ipar sokat gyarapodna, és ugyanolyan gyorsan csökkenne Itáli-
 ában és Hollandiában. De ha valaki a holland közmondást idézné, élni és élni
 hagyni másokat, akkor azt válaszolom, hogy a hollandok szólásukkal ellentét-
 ben, nemcsak ezekben a királyságokban avatkoznak bele életünkbe, de akadályo-
 lyoznak és tönkretesznek minket törvényes megélhetésünkben kereskedel-
 münk más távoli részein is (ahol hatalmuk van). Ezzel kiveszik a kenyeret a
 szájunkból, amit nem akadályozunk meg azzal, ha a fazekat elragadjuk az orruk
 elől, ahogy azt sokan tették közülünk az utóbbi években híres nemzetünk nagy
 kárára és szegényére. Inkább követnünk kellene a múltat Istennek tetsző mérté-
 tékletes, és ősi hírnevünkhöz illő derék szokásokkal.

11. Elengedhetetlen az is, hogy ne vessünk ki túl nagy vámot a hazai
 árukra, nehogy megdrágítsuk őket az idegen felhasználás számára. Ez hátrál-
 tatja eladásukat. Különösen a külföldi árukat kell előnyben részesíteni, amelye-
 ket behozunk és újra elszállítunk, mert egyébként a kereskedelem e módja (a
 commonwealth javának oly nagyfokú importálása) se virágozni, se fennmaradni
 nem tud. De leginkább ezen külföldi áruk birodalmi fogyasztását kellene meg-
 terhelni, ami a királyság hasznává lesz a kereskedelmi mérlegben, és ezáltal a ki-
 rály több kincset halmozhat fel éves jövedelmeiből. Erről a megfelelő helyen
 kimerítőbben kívánok írni, hogy megmutassam, mennyi pénzt halmozhat fel
 könnyedén egy uralkodó alattvalóinak megkárosítása nélkül.

12. Végül, minden dologban, legyen az természetes vagy mesterséges, tö-
 rekednünk kell, amennyire csak lehet, a legtöbbet kihozni magunkból. Látván,
 hogy azok az emberek, a kik mesterségből élnek számbelileg többen vannak,
 mint akik termények urai, így még gondosabban támogatni kell a sokaság azon
 törekvéseit, amikben a király és a királyság ereje és gazdasága testesül meg,
 mert ahol sokan vannak, és jó szintűek a mesterségek, ott a forgalom nagy, az
 ország gazdag kell, hogy legyen. Az itáliaiak nagyobb számú embert alkalmaz-
 nak, és több pénzre tesznek szert a szicíliai királyság nyersselyem gyártása és
 ipara segítségével, mint amennyit a spanyol király és alattvalói szereznek e gaz-
 dag áru bevételeiből. De miért mennék ilyen messze a példáért, amikor tudjuk,
 hogy természetes áruink nem hoznak annyi hasznot, mint az iparunk. A vasérc
 a bányában nem olyan értékes, ha összehasonlítjuk azzal a foglalkoztatással és
 előnnyel, amit akkor hoz, ha kiássuk, megedzzük, szállítjuk, megvesszük, el-
 adjuk, ágyút, puskát vagy más harci eszközt öntünk belőle védelemre és táma-
 dásra, horgonyt, nyilat, peckeket, szegeket és hasonlókat kovácsolunk belőle a
 hajók, házak, szekerek, kocsik, ekék és egyéb földművelési eszközök részére.

Ha összehasonlítjuk gyapjúnkat szövetünkkel, ami nyírást, mosást, kartolást,
 szövést, fonást, fehérítést, festést, kikészítést és egyéb munkálatot igényel, azt
 találjuk, hogy ezek a mesterségek jövedelmezőbbek, mint természetes gazdag-
 ságunk.

Thomas Mun: *England's Treasure by Forraign Trade or the Ballance of our Forraign Trade is the Rule of our Treasure 1664*. In: Gulyás Gyula (szerk.): *Filozófusok a gazdaságról*. II. Budapest: Au-
 la, 1991. 153–166. o.

(Fordította: Lannert Judit)

WILLIAM PETTY

Politikai aritmetika

avagy értekezés, amelyben a következőkről esik szó:

(részletek)

A föld nagysága és értéke, az emberek, az épületek, a földművelés, a ma-
 nufaktúrák, a kereskedelem, a halászat, a kézművesség helyzete, a tengerészek,
 a katonák dolgai; a közjövedelmek, a kamatok, az adók a nagy nyereség, a cég-
 bíróságok, a bankok kérdései; az ember értéke, a tengerészek és a polgárőrség
 létszámának növelése, a kikötők, a földrajzi helyzet, a hajózás és a tengeri ha-
 talom etc. összefüggései, minden országra, de különös tekintettel Nagy-Bri-
 tanniára és szomszédaira, Hollandiára, Zélandra és Franciaországra.

írta Sir WILLIAM PETTY -
 a Royal Society egykori tagja.

[...]

A módszer, amelyet alkalmazni fogok, még nem elterjedt. Ahelyett, hogy
 összehasonlításokat tennék minduntalan, vagy éppenséggel szuperlatívuszokban
 szólnék, tehát ahelyett, hogy az ész érveit hoznám föl, én inkább a számok,
 súlyok, mértékek segítségével fejezem ki magamat, a józan értelem érveit hí-
 vom segítségül. Annak érdekében, hogy csakis olyan okokat vegyek tudomásul,
 amelyek láthatóan természeti eredetűek, az egyes ember esendő elméjéből
 származó véleményeket az egyéni étvágyat és a szenvedély szeszélyét megha-
 gyom másoknak, azzal a meggyőződéssel, hogy képtelen vagyok érdemlegeset
 mondani mindezekről a dolgokról, mint ahogy nem tudom megjósolni a festék
 elszíneződését a képen, nem tudok jól teniszezni, sem biliárdozni, sem tekézni

egyéb feldolgozott selymek, pamutbársony, font, selymek és hasonlóak kivitelét. Ez nagyon sok szegény embert látna el munkával, és növelné az évente más országokban forgalmazott készletünk értékét, és ez (e célból) több idegen nyersanyag behozatalát idézné elő Őfelsége vámjainak növelésére. [...]

Az biztos, hogy ha az említett külföldi áruk vámmentesen exportálhatók lennének, ez az ipar sokat gyarapodna, és ugyanolyan gyorsan csökkenne Itáliában és Hollandiában. De ha valaki a holland közmondást idézné, élni és élni hagyni másokat, akkor azt válaszolom, hogy a hollandok szólásukkal ellentétben, nemcsak ezekben a királyságokban avatkoznak bele életünkbe, de akadályoznak és tönkretesznek minket törvényes megélhetésünkben kereskedelmünk más távoli részein is (ahol hatalmuk van). Ezzel kiveszik a kenyeret a szájunkból, amit nem akadályozunk meg azzal, ha a fazekat elragadjuk az orruk elől, ahogy azt sokan tették közülünk az utóbbi években híres nemzetünk nagy kárára és szégyenére. Inkább követnünk kellene a múltat Istennek tetsző mértékletes, és ősi hírnevünkhöz illő derék szokásokkal.

11. Elengedhetetlen az is, hogy ne vessünk ki túl nagy vámot a hazai árukra, nehogy megrágítsuk őket az idegen felhasználás számára. Ez hátráltatja eladásukat. Különösen a külföldi áruk kell előnyben részesíteni, amelyeket behozunk és újra elszállítunk, mert egyébként a kereskedés e módja (a commonwealth javának oly nagyfokú importálása) se virágozni, se fennmaradni nem tud. De leginkább ezen külföldi áruk birodalmi fogyasztását kellene megterhelni, ami a királyság hasznává lesz a kereskedelmi mérlegben, és ezáltal a király több kincset halmozhat fel éves jövedelmeiből. Erről a megfelelő helyen kimerítőbben kívánok írni, hogy megmutassam, mennyi pénzt halmozhat fel könnyedén egy uralkodó alattvalóinak megkárosítása nélkül.

12. Végül, minden dologban, legyen az természetes vagy mesterséges, törekednünk kell, amennyire csak lehet, a legtöbbet kihozni magunkból. Látván, hogy azok az emberek, a kik mesterségből élnek számbelileg többen vannak, mint akik termények urai, így még gondosabban támogatni kell a sokaság azon törekvéseit, amikben a király és a királyság ereje és gazdasága testesül meg, mert ahol sokan vannak, és jó szintűek a mesterségek, ott a forgalom nagy, az ország gazdag kell, hogy legyen. Az itáliaiak nagyobb számú embert alkalmaznak, és több pénzre tesznek szert a szicíliai királyság nyersselyem gyártása és ipara segítségével, mint amennyit a spanyol király és alattvalói szereznek e gazdag áru bevételéből. De miért mennénk ilyen messze a példáért, amikor tudjuk, hogy természetes áruink nem hoznak annyi hasznot, mint az iparunk. A vasérc a bányában nem olyan értékes, ha összehasonlítjuk azzal a foglalkoztatással és előnnyel, amit akkor hoz, ha kiássuk, megedzzük, szállítjuk, megvesszük, eladjuk, ágyút, puskát vagy más harci eszközt öntünk belőle védelemre és támadásra, horgonyt, nyilat, peckeket, szegeket és hasonlókat kovácsolunk belőle a hajók, házak, szekerek, kocsik, ekék és egyéb földművelési eszközök részére.

Ha összehasonlítjuk gyapjúnkat szövetünkkel, ami nyírást, mosást, kartolást, szövést, fonást, fehérítést, festést, kikészítést és egyéb munkálatot igényel, azt találjuk, hogy ezek a mesterségek jövedelmezőbbek, mint természetes gazdagságunk.

Thomas Mun: *England's Treasure by Forraign Trade or the Ballance of our Forraign Trade is the Rule of our Treasure 1664*. In: Gulyás Gyula (szerk.): *Filozófusok a gazdaságról*. II. Budapest: Aula, 1991. 153–166. o.

(Fordította: Lannert Judit)

WILLIAM PETTY

Politikai aritmetika

avagy értekezés, amelyben a következőkről esik szó:

(részletek)

A föld nagysága és értéke, az emberek, az épületek, a földművelés, a manufaktúrák, a kereskedelem, a halászat, a kézművesség helyzete, a tengerészek, a katonák dolgai; a közjövedelmek, a kamatok, az adók a nagy nyereség, a cég-bíróságok, a bankok kérdései; az ember értéke, a tengerészek és a polgárőrség létszámának növelése, a kikötők, a földrajzi helyzet, a hajózás és a tengeri hatalom etc. összefüggései, minden országra, de különös tekintettel Nagy-Britanniára és szomszédaira, Hollandiára, Zélandra és Franciaországra.

*írta Sir WILLIAM PETTY -
a Royal Society egykori tagja.*
[...]

A módszer, amelyet alkalmazni fogok, még nem elterjedt. Ahelyett, hogy összehasonlításokat tennék minduntalan, vagy éppenséggel szuperlatívuszokban szólnék, tehát ahelyett, hogy az ész érveit hoznám föl, én inkább a számok, súlyok, mértékek segítségével fejezem ki magamat, a józan értelem érveit hívom segítségül. Annak érdekében, hogy csakis olyan okokat vegyek tudomásul, amelyek láthatóan természeti eredetűek, az egyes ember esendő elméjéből származó véleményeket az egyéni étvágyat és a szenvedély szeszélyét meghagyom másoknak, azzal a meggyőződéssel, hogy képtelen vagyok érdemlegeset mondani mindezekről a dolgokról, mint ahogy nem tudom megjósolni a festék elszíneződését a képen, nem tudok jól teniszezni, sem biliárdozni, sem tekézni

(csak hosszú gyakorlás után) még a legfurfangosabb elmélettel sem, melyet „De Projectilibus & Missilibus” avagy a beesési és visszaverődési szögek kiszámításáról írtak.

A számokban, súlyokban és mértékekben kifejezett megfigyeléseim, állításaim, melyekre az itt következő értekezéseket alapozom, igazak, legalábbis nem nyilvánvalóan hamisak, és ha nem is igazak, vagy kétségtelenek, még akkor is azzá teheti a legfelsőbb hatalom, Nam id certum est quod certum reddi potest. Amennyiben mégsem pontosak, akkor sem vezetnek félre oly mértékben, hogy az érvelést, amelynek alátámasztására hivatottak, megdöntsék, de a legrosszabb esetben is elégségesek ahhoz, hogy (feltételezésszerűen) megmutassák az utat a célul kitűzött tudás felé.

[...]

Egy kis területű, kis népességű ország, helyzeténél, kereskedelménél és politikájánál fogva gazdaságban és erőben egyenlő lehet egy jóval hatalmasabb néppel és területtel rendelkező országgal. Különös tekintettel arra, hogyan vezetnek mindehhez kiemelkedően és alapjaiban a hajózás és a vízi szállítás kedvező feltételei.

[...]

Figyelemre méltó ugyanis, hogy a kereskedelem (szemben más véleményekkel) nem a népi kormányzat idején virágzik, hanem a máshitűek tevékenysége élénkíti legjobban a kereskedelmet, azoké, akik a hivatalosan elfogadottól eltérő nézeteket vallanak. Íme néhány példa. Indiában, ahol történetesen a hivatalos vallás a mohamedán, a brahmanista kereskedők (Baanians) uralják a tereket, a török birodalomban a zsidók és a keresztények. Velencében, Nápolyban, Livornóban, Genovában és Lisszabonban a zsidók és a nem pápista idegen kereskedők. Hogy rövid legyek, látható, Európa azon részein, ahol a római katolikus a legnagyobb az összes többi felekezet között, az egész kereskedelem háromnegyede a tőle különböző hitűek kezében összpontosul. Anglia, Skócia, Írország, az Egyesült Provinciák népe, Dánia, Svédország, Norvégia, a német protestáns fejedelemségek és a Hanza városok együtt a jelenkor kereskedelmének háromnegyedét uralják, de Franciaországban is a hugenották kereskednek inkább.

Ugyanakkor Írországban, ahol a római katolicizmus nem hivatalos vallás, a katolikus hívőknek nagy szerepe van a kereskedelemben. Mindebből láthatjuk, a kereskedelem mint olyan nem köthető szilárdan egyik meghatározott felekezethez sem, hanem sokkal inkább – mint az imént beláttuk – a kisebbségben lévő elhajlókhoz. [...]

William Petty: *Political Arithmetick* 1690. In: Gulyás Gyula (szerk.): *Filozófusok a gazdaságról*. II. Budapest: Aula, 1991. 248–261. o.

(Fordította: Munkácsy László)

SIR DUDLEY NORTH

Értekezések a kereskedelemről

(részletek)

Értekezés a kamat csökkentéséről

Számos érvet hoznak fel a kamat csökkentése mellett, így:

A kisebb kamat ösztönzi a kereskedelmet, és a kereskedő nyereségre tehet szert, míg ha a kamat magas, az uzsorás, vagy a pénztulajdonos kaparint meg mindent.

A holland kereskedelem, ahol a kamat alacsony, olcsóbb, és így kedvezőbb áron kínálják portékáikat.

Ahogy a kamat nő, a földek értéke esik.

Ezeknél, és a többi érv esetében is a felhozott tények valóságosak lehetnek, de okaik mások és így célt tévesztenek.

Nem kívánok választ adni minden olyan évrre, ami az e témáról szóló vitáinkban és értekezésekben megtalálható. Nem teszek úgy, mintha közben kéne járnom a kamat ügyében. Ezzel szemben gondolataimat pártatlanul az egész ügynek szentelem, az egész nemzet hasznát és nem konkrét egyén számítását tartom szem előtt. Remélem feltárhatom ezeket a tényezőket, melyek megoldhatják a felmerülő kételyeket, és amikre alkalmasint mindenki hivatkozhat.

Értekezések a kereskedelemről

A megfontolandó kérdés az, hogy vajon a kormánynak van-e indoka arra, hogy törvényben tiltsa meg a pénz 4%-nál nagyobb kamatra való kölcsönzését, vagy az érdeke azt diktálja, hogy hagyja a kölcsönkérőt és kölcsönadót, hogy maguk kössék meg saját üzletüket.

A kifejtés során sok mindent figyelembe kell venni, különösen a kereskedelemmel kapcsolatos dolgokat. Azért foglalkozunk most főleg ezekkel, mert ha helyes képet alakítunk ki a kereskedelemről, akkor rengeteg tévedés nyilvánvalóvá válik.

A kereskedelem nem más, mint a feleslegek cseréje. Például én odaadom az enyémből, amit nélkülözni tudok, valamiért a másikéból, amire szüksége van, s amit a másik nélkülözni tud.

Így a kereskedelem, miközben egy város, egy vidék vagy egy nemzet határain belülre korlátozódik, mindössze annyit jelent, hogy az emberek ellátják egymást mindenféle jóval, amit csak az adott város, vidék vagy nemzet nyújthat.

Az aki a legszorgalmasabb és a legtöbb gyümölcsöt termeszt, vagy a legjobb iparos, az bővelkedik majd leginkább abban, amit a többiek készítenek vagy természetnek. Így nem kell nélkülöznie, és dúskálhat a javakban. E javak jelentik a valódi gazdaságot, jól lehet sem arany, sem ezüst, sem más efféle nincs köztük.

A fémek sok szempontból nagyon hasznosak, és a világ gyümölcsei és termékei közé kell sorolni őket. Közülük az aranyat és az ezüstöt többre tartják, mivel ezek természetből fogva finomabbak és ritkábbak mint a többiek. Ésszerű, hogy ezekből egy kevés más fémek nagy mennyiségével ér fel. Ezért, mert maradandó, könnyen rakodható és szállítható fémek, és nem valamiféle törvény miatt lett belőlük standard, közös mérték. Mivel e kérdésben mindenki egyetért, nem szükséges erre több szót vesztegetni.

Inkább arra figyeljünk fel, hogy azok közül, akik szükségleteik kielégítése során a csere efféle útjára lépnek, néhányan inkább takarékosok, mások inkább pazarlók. Néhányan szorgalmukkal és józan eszükkel több gyümölcsöt nyernek a földből, mint amennyit elfogyasztanak. Így felesleg marad náluk, ami maga a tulajdon, a gazdaság.

Az így megszerzett vagyont vagy mások földjeire cserélték (feltéve, hogy mindenkinek volt egy kis földje), vagy áruhegyekben, fémekben vagy más értékes dolgokban halmozták fel. Gazdagok azok, akik örökül hagyják utódaiknak azt, amijük van. Így aztán bizonyos családok meggazdagodnak, és belőlük állnak össze a városok, vidékek, nemzetek stb.

S mint ahogy egyesek a városban jobban gazdagszanak és gyarapodnak mint mások, úgy van ez a nemzeteknél is, akik szomszédait szolgálva a kereskedelem révén magukat is ellátják külföldről azzal, amire szükségük van. A felesleget inkább ezüstben és aranyban halmozzák fel, mivel – mint ahogy már említettem – ezek mindenre elcserélhetőek és kis helyet foglaljanak el. Felhalmozzák, amíg a szükség úgy nem hozza, hogy más fontos dolgot vegyenek rajtuk.

A szorgalom és a találékonyság az embereket gazdagokra és szegényekre osztja. Mire következtethetünk ebből? Ha egy gazdag embernek annyi földje van, ami nemcsak annál több mint amennyit meg tud művelni, de olyan sok, hogyha bérbe adja nagy feleslegre tesz szert, akkor többé nincs gondja.

Egy másik gazdag ember olyan javakban dúskál, mint pl. fémek, iparcikkek stb. Ezekből fedezi saját szükségleteit, és maradékot elcseréli a kereskedelemben. Vagyis ellát másokat azzal, ami kell nekik, és cserébe elveszi amire azoknak nincs szükségük. Ha ezt ügyesen intézi, mindig nyerni fog.

Mivel több ember van, aki megművelje a földet, mint amennyi megművelhető föld, így sokan lesznek, akik fölös készletekkel akarnak foglalkozni. Amikor egy nemzet meggazdagodik, sok olyan ember kezébe halmozódik fel a ke-

reskedelembe hasznosítható árukészlet, akiknek vagy szakértelmük nincs, vagy nem veszik a fáradságot, hogy kereskedjenek vele.

De ahogy a földbirtokos bérbe adja a földjét, úgy ezek bérbe adják készleteiket. Ez utóbbi bért hívjuk kamatnak, ami nem más, mint a készlet bérleti díja, ahogy ez a földek esetében is megszokott. A pénz és a földek bérlésére sok nyelv ugyanazt a kifejezést használja. Így van ez Anglia némely megyéjében is.

Így földtulajdonosnak vagy készlettulajdonosnak lenni ugyanaz. A földtulajdonos csak annyiban van előnyben, hogy a bérlő nem tudja elvinni a földet, mint ahogy a készlet bérlője elviheti a készletet. Ezért a földnek kevesebb profitot kell hoznia mint a készletnek, mert ez utóbbit nagyobb kockázattal adják bérbe.

Míndezeket figyelembe véve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy miként a bőség más dolgoknál, a gabonánál, gyapjúnál stb. – ha ezek a keresetnél nagyobb mennyiségben kerülnek a piacra – áreséshez vezet, úgy ha több a kölcsönadó mint a kölcsönvevő, akkor a kamat is esni fog. Éppen ezért nem az alacsony kamat szüli a kereskedelmet, hanem a kereskedelem növekedésével nőnek a nemzet készletei és ez okozza az alacsony kamatot.

Azt mondják, hogy Hollandiában a kamat alacsonyabb, mint Angliában. Erre azt válaszolom, hogy ez azért van, mert a készleteik nagyobbak mint a miénk. Nem hallottam róla, hogy valamikor is törvényt hoztak volna a kamat visszaszorítására, de arról történetesen vannak információim, hogy ha ma egy kereskedő a másik kereskedő bankszámlájára kifizetést teljesít, akkor 6% kamatot számolna fel, és ezt jogszabályok szentesítik.

Dudley North: *Discourses upon Trade 1691*. In: Gulyás Gyula (szerk.): *Filozófusok a gazdaságról*. II. Budapest: Aula, 1991. 177–192. o.

(Fordította: Lannert Judit és László Géza)

Megjegyzés: Sir Dudley North (1641–1691) előkelő családból származó kereskedő, aki elsősorban a közel-keleti területen működött, hosszabb időt töltve Törökországban. Később a vámok, majd a kereskedelem egyik magasrangú hivatalnokává vált II. Jakab uralkodása alatt. Értekezését, amelyet halála után testvére adott ki, a Descartes-ra hivatkozó racionális módszertani megalapozás, a kereskedelem teljes szabadsága melletti érvelés okán tartják különösen fontosnak, annak ellenére, hogy saját korában jóformán ismeretlen maradt.

BERNARD MANDEVILLE:

A méhek meséje
avagy
magánvétek-közhaszon

A lázongó kas
avagy
a megjavult gazemberek
(1705)

(részletek)

Volt egy tág kas, méhvel tele,
könnyed s fényűző élete;
törvénye s hadja gáncstalan,
volt kora rajzás, bő hozam;
5 ipar s tudomány otthonát –
így ismerte a nagyvilág.
[...]
A kasban nyüzsgő raj keringett,
s ez törekvővé tette mindet.
Milliók törtek, küzdtek, égtek
egymás kéje s hívsága végett,
35 s más milliók mit létrehoztak,
mindent feléltek, elkoboztak.
Bár övék volt a fél világ,
törték maguk, mint páriák.
Ez kis munkával, nagy vagyonnal
40 üzletbe vág még több haszonnal,
annak meg kaszát és kapát
juttat sorsa egy élten át.
Hol izzadnak szótlán rabok,
s véren vesznek egy falatot,
45 sok oly mesterséget visel,
melyhez tanoncidó se kell,
se tőke, csak pimasz pofa,
s műhelyt állíthat bárhova:
mint jós, kuruzsló, talpnyaló,
50 strici, zsebes, kártyás, lotyó
s mindaz, ki ellenség gyanánt
– ravasz-rejtve egyébiránt –

hasznot húz a könnyelmű, jámbor
szomszéd szorgalmas robotából.
55 Himpellér volt nevük, de jobb
nem járt a dolgosnak se ott;
csalás minden szakmába volt,
ahány mesterség, annyi folt.
[...]
155 Íme, bűn minden oldalon,
de az egész – paradicsom!
Hatalmas, ha harc volt, ha béke,
az idegenek példaképe,
bővében a pénznek s a vasnak,
160 egyensúlya a többi kasnak.
Államukban virult az élet,
nagyra tette – a bűn s a vétek!
És az erény, mely a csalást jól
elleste a politikától,
165 általa megbarátkozott
a bűnnel, és ez hozta, hogy
a legrosszabb sem élt hiába:
tett valamit a köz javára.
Így volt erős állam: egésze
170 virult, bár szidta mind a része,
mint zenében összhang ha támad
ütköztén disszonanciáknak,
s ellentétes pártok az egység
ügyét – ütközve – segítették;
175 s így a józanság és a mérték
az ivást s zabálást segíték.
A fősvénység, szülője rossznak,
e más bűnnél utálatosabb,
a tékozlás, e nemes vétek
180 rabja lett, s millió szegénynek
munkát adott a fényűzés,
s gögtől nyert élést nem kevés.
Irigység, hívság, karba kart,
fellendítették az ipart,
185 s az állhatatlanság hibája
ételbe, bútorba s ruhába,
e nevenséges gyengeség lett
hajtója a kereskedésnek.
[...]

- Ily jól hatott a bűn az észre,
s a szorgalommal kéz a kézbe
az életet áldássá tették,
200 való gyönyörre, élvezetté
úgy, hogy már jobban élt a pór,
mint a gazdag valamikor –
eljött a saturnusi kor!
Földi boldogság – csalfa hit!
205 Ha ismerik korlátait,
s hogy nincs különb a földi rendnél,
az ég sem adhat jobbat ennél
a lázongók talán lehülnek,
miniszttert, kormányt megbecsülnek.
210 De ők minden kudarcra bőszen
mintha világ dőlt volna össze –
szidtak kormányt, flottát, hadat,
átkozták a csalárdakat,
s bár tudták önnön vétküket,
215 másban azt egy se túrta meg.
Egy (kincse garmadában állt,
mert csalt gazdát, szolgát, királyt)
ágált, hogy csalárdság miatt
az ország széthull; s kit szidott?
[...]
Minden szépen haladt elébb,
nem sértve a köz érdekét,
de ők jajgattak módfelett:
225 Becsület kéne, istenek!
pimaszságuk Hermész kacagta,
mások szerint örült e banda,
mindig szidják, amit szeretnek,
de Zeusz a dühtől szinte reszket,
230 s esküszik: E kasból kitépem
a csalárdságot! S lőn aképpen.
Egy perc – és eltűnt a csalárdság,
becsületnek szívük kitárták,
[...]
De istenek! milyen csodás
hirtelen, roppant változás!
Országszerte félóra kellett,
245 s a hús olcsóbb egy pennyvel lett!
Képmutatás maszkját letépte
a miniszter s az utca népe;

- s kit hamis színében szerettek,
a sajátjában idegen lett.
250 Bírónak nem volt dolga mától,
az adós fizetett magától,
azt is, amit hitelezője
elfelejtett, s inkább előre.
Felállt, ki rossz ügyért perelt,
255 s elejtette a sanda pert,
[...]
Nézzük e dicső kast, mi lett:
összefér ipar s becsület?
335 Pompa múltán lassan hanyatlik,
s ma már nem olyan, mint eladdig.
Mert nem azok hiánya volt baj,
kik rég pénzt szórtak két marokkal,
de kik akkor belőlük éltek,
340 szükében lettek a kenyérnek,
más szakmákhoz futva pedig
látták, hogy zsúfolt mindegyik.
Föld, ház ára mélypont alatt;
[...]
Az építőipar romokban,
pallér, kőműves ülhet otthon,
festőt művéért nem dicsérnek,
nincs becse szobrászok nevének.
355 Ki maradt, szerény lett, csupán
élni, nem költeni kíván;
[...]
vége a nyüzsgő, léha kornak,
ruha s divat évekre szólnak;
375 ezüst-selymet szövő takácshad
és mind a kapcsolt iparágak
eltűntek – béke lett s derű,
minden olcsó – bár egyszerű.
Kertész nélkül, kedvére érlelt
380 minden gyümölcsöt a Természet,
de a ritkaságok kivesztek,
mert a munkáért nem fizetnek.
Hogy eltűnt a luxus s a gőg,
elhagyják a tengert is ők.
385 Nem kereskednek, és a tőke
a gyárat elhagyja örökre;

nincs mívesnek, művészek ára;
s az öntetszés – ipar halála –
csodáztatja velük a készet,
390 s többet kívánni nem merészek.
[...]

Tanulság

410 Ha panaszkodsz, hát balga vagy
tisztos kas hogy lehetne nagy?
A világ javaival élni,
harcban győzni, közben henyélni
s büntet kerülni: utópia,
gyarlóbbat agy nem szült soha.
415 Pompa, gőg, csel éljen, amíg
elfogadjuk áldásait.
Nagy csapás az éhség, ugye,
de táplálkoznánk nélküle?
S nemde a bort a durva, elnyűtt,
420 görcsös szőlőtökének köszönjük?
mely, míg vesszei vadon nőttek,
mindent elfojtott és erdő lett,
de nemes gyümölcsöt kínál,
ha értő kéz megnyeste már.
425 Így a bűn a jólét alapja,
ha korlátját törvény kiszabja.
Igen, ha nagyság kell a népnek,
az államban szükség a vétek,
mint az éhség kell az evéshez.
430 Pusztta erénytől nem virágozik
föl egy nemzet; s ki visszavágyik
az aranykorba, kész e vajon
élni becsületben – de makkon?

Bernard Mandeville: *The Fable of the Bees: or Private Vices Publick Benefits 1714*. Budapest: Magyar Helikon, 1969. 12–25. o.

(Fordította: Tótfalusi István)

Megjegyzés: Bernard de Mandeville (1670–1733) holland születésű orvos és író, aki az 1714-ben kiadott „Fable of the Bees” (A méhek meséje) című szatírája nyomán vált nevezetessé. Mandeville paradoxona szerint a magánbűnök a közjót szolgálják, a fényűzés, pazarlás, irigység stb. a tapasztalt politikus ügyes irányításával a kereslet ösztönzését és a vállalkozás elmozdítását eredményezik.

FRANÇOIS QUESNAY

Bérlők

(részletek)

Azokat nevezzük bérlőknek, akik a falusi jószágokat bérbe veszik, hasznosítják, s az állam fenntartásához a leglényegesebb javakat és erőforrásokat biztosítják; a bérlő tevékenysége tehát országosan igen fontos és a kormányzat nagy figyelmét érdemli. [...]

A bérlők vagyona teszi termékennyé a földeket, szaporítja a jószágot, vonzza és telepíti le a falusi lakosságot; ez teszi a nemzet erejét, jólétét.

Az olyan manufaktúrák és az olyan kereskedelem, miket a fényűzés féktelensége éltet, a nagyvárosokba gyűjtik az embereket és a vagyont, gátolják a javak gyarapítását, tönkreteszik a falvakat, megvetést ébresztenek a földművelés iránt, mértéktelenül földuzzasztják az egyes személyek kiadásait, megnehezítik a családok fenntartását, akadályozzák az emberek szaporodását és gyöngítik az államot.

A kereskedelem virágzását gyakran követte közvetlenül nyomon a birodalmak hanyatlása. Ha egy nemzet a fényűzésre költi el, amit a kereskedelemmel szerez, csupán olyan pénzforgalom következik be, mely nem jár együtt a javak tényleges növekedésével. Az alattvalókat és az uralkodót egyaránt a fölöslegek eladása gazdagítja. A manufaktúrák nyersanyagát és a kereskedelem tárgyát földjeink termékeinek kell alkotniok; minden más nem ezen alapokra épülő kereskedelem aligha lehet biztos: minél virágzóbb valamely országban, annál inkább felébreszti a szomszéd nemzetek versenykedvét, és annál inkább szétforgácsolódik. Egy termékeny földekben gazdag ország mezőgazdaságát nem utánozhatja egy hasonló előnyökkel nem rendelkező másik állam. Ám ahhoz, hogy hasznot húzhassunk belőle, meg kell szüntetnünk a falvak elnéptelenedésének okát, valamint a javak nagyvárosokba való összegyűlését és megrekedését. Minden főúr, minden jómódú ember, mindenki, aki elegendő járadékkal vagy kegydíjjal rendelkezik a zavartalan és kényelmes élethez, Párizsba vagy valamelyik másik nagyvárosba telepszik, s ott föléli az ország alapítójának majd minden jövedelmét. E költségek a kalmárok, kézművesek, szolgák, napszámosok sokaságát vonzza: az embereknek és a javaknak ez a rossz elosztása elkerülhetetlen, és már túlságosan is kifejlődött; ez állapotot eleinte talán sokban elősegítették azzal, hogy a polgárokat jobban támogatták, védelmezték, mint a falusi lakosokat. Az emberek az érdeket és békességet tartják a szemük előtt. Adják meg ezeket az előnyöket a falunak is, s viszonylag nem lesz kevésbé népes a városnál. Nem mindegyik városi lakos gazdag vagy jómódú. A falunak megvan a maga gazdagsága, sok az előnyös, kellemes oldala:

aki elhagyja, csak azért teszi, hogy elkerülje a zaklatásokat; ám a kormány se-gíthet ezeken a kellemetlenségeken. A kereskedelem azért tűnik virágzóknak a városokban, mert ott igen sok gazdag kereskedő él. És mi más következik eb-ből, mint az, hogy az ország majd minden pénzét a nemzet jólétét egyáltalán nem növelő kereskedelem köti le? Locke a szerencsejátékhoz hasonlítja a ke-reskedelmet, melyben a játékosok nyeresége és vesztesége után a pénzösszeg ugyanaz marad, mint előzőleg volt. A belföldi kereskedelem elengedhetetlen a szükségletek kielégítésére, a fényűzés táplálására, a fogyasztás megkönnyítésé-re; ámde kevésbé járul hozzá az állam erősítéséhez és fölvirágoztatásához. Ha az általa lekötött, s ezáltal az országnak oly kevés hasznot hajtó végtelen kin-csek egy részét szétosztanák a mezőgazdaságban, jóval valószínűbb és jelentő-sebb jövedelmekre tehetnének szert. A földművelés az uralkodó jövedelmeinek igazi forrása: valamennyi terméke látható, megfelelően lehet őket adóbevallás-nak alávetni; a pénzvagyonok kibújnak az adók elosztása alól, a kormányzat csak az államra nézve költséges eszközökkel méríthet belőlük...

François Quesnay: *Fermiers In: Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers, par une Société de Gens des Lettres 1751–1766.* In: *A francia enciklopédia.* Budapest: Gon-dolat, 1962. 189–192. o.

(Fordította: Komoly Péter)

FRANÇOIS QUESNAY

Gabona

(részletek)

Franciaországban a kereskedelem legfontosabb cikkei: a gabona, a bor és a pálinka, a só, a kender- és lenféleségek, s az állatok által szolgáltatott egyéb termékek. A közönséges vásznakat és kelméket gyártó manufaktúrák igen megnövelhetik a kender- és gyapjúfélék értékét, s biztosíthatják az ily jövedel-mező munkával foglalkozó emberek megélhetését. De ma azon vesszük észre magunkat, hogy a mezőgazdasági termékek legtöbbszörének termelése és kereske-delme Franciaországban majdnem semmivé lett. A nemzetet régóta megszádít-tették a fényűzési cikkeket előállító manufaktúrák: nincs sem selymünk, sem megfelelő gyapjúnk szép kelmék és finom posztók gyártásához; mégis olyan ipart űztünk, mely idegen számunkra, rengeteg embert alkalmaztunk benne, mialatt az ország elnéptelenedett, és a falvak pusztasággá váltak. Lenyomták a gabonafélék árát, hogy a gyártási költség és a munkáskéz olcsóbb legyen, mint

külföldön; az emberek és javak a városokba tömörültek; a mezőgazdaságot, ke-reskedelmünknek ezt a legtermékenyebb és legnemesebb ágát, az ország jöve-delmeinek forrását nem úgy tekintették, mint gazdaságunk ősi, elsődleges alapját; mintha a földművelés csupán a bérlő és a paraszt ügye volna: tevékeny-ségüket a nemzet fönntartására korlátozták, amely az élelmiszerek megvásárlá-sával kiegyenlíti a mezőgazdaság termelési költségeit, és azt hitték, hogy az iparra alapozott kereskedelemnek vagy áruforgalomnak kell aranyat-ezüstöt hoznia országunkba. Megtiltották a szőlőtelepítéseket; szorgalmazták az eper-fák ültetését; megakasztották a mezőgazdasági termelvények árusítását és csökkentették a földek jövedelmét, hogy előnyben részesítsék a saját kereske-delmünkre káros manufaktúrákat.

Franciaország bőségesen tud mindenfajta közszükségleti cikket termelni; külföldről csak a luxusárut kell vásárolnia: a nemzetek közötti kölcsönös for-galomra szükség van a kereskedelem folytatásához. De mi főképpen olyan árúk gyártására és kereskedelmére törekedtünk, amelyeket külföldről is beszerez-hettünk volna: túlhajszolt, versengő kereskedéssel ártani akartunk szomszédá-inknak, hogy megfosszuk őket nekünk eladott áruinkból származó nyeresé-güktől.

E politikával véget vetettünk egymás között a teljes egészében javunkra szolgáló, kölcsönös kereskedelemnek: ők megtiltották áruink bevitelét országa-ikba, mi pedig csempészúton és drágán vesszük meg tőlük a manufaktúráinkban használt anyagokat. Azért, hogy szép kelmék gyártásával és eladásával néhány milliót nyerjünk, milliárdokat veszítettünk földjeink hozamából; és a nemzet, arany-ezüst szövetekkel ékesen, abban a hitben tetszeleg, hogy virágzó keres-kedelme van.

E manufaktúrák szertelen fényűzésbe taszítottak minket, mely némileg átterjedt a többi nemzetre is és fölingerelte versengő kedvüket: iparunk talán föltülmúlta az övékét, de ezt a fölényt főleg saját fogyasztásunk biztosította. [...]

Megjegyzések a gabona áráról

[...]

Szegények a nemzetek, ha az ország legfontosabb közszükségleti cikkei-nek az ára alacsony; ezek a termékek a legértékesebbek és leginkább eladható javak, s csak az esetben válnak értéktelenné, ha kevés a lakosság és ha nincs külkereskedelem. Ilyenkor a pénzvagyon forrása elapad a kereskedelem elő-nyeitől megfosztott országban: a szigorúan a létfontartási javakra korlátozott emberek nem tudják megszerezni maguknak azokat, amelyek többi életszük-ségletüket elégítik ki és a haza biztonságát szolgálják. Ilyenek azok a gazdagon termő mégis szegény vidékeink, ahol az élelmiszerek ára igen alacsony, ahol még az erőltetett munka és a túlhajtott takarékoság sem teszi lehetővé a pénz-szerzést. Ha az élelmiszerek ára magas, s ennek arányában növekszenek a kere-

setek meg a jövedelmek, megfelelő gazdasági intézkedésekkel változatossá tehetjük a kiadásokat, adósságokat törleszthetünk és beszerzéseket végezhetünk, biztosíthatjuk a gyermekek jövőjét stb. Ezen intézkedések lehetőségében rejlik az élelmiszerek jó árából következő jólét. Ezért népesebbek az ország olyan városai és tartományai, ahol drágák az élelmiszerek, azoknál, ahol túlságosan alacsony az összes mezőgazdasági cikk ára; az alacsony ár ugyanis elapasztja a jövedelmeket, csökkenti a kiadásokat, tönkreteszi a kereskedelmet, megszünteti az összes többi foglalkozás bevételeit, az iparosok és napszámosok munkaal-kalmait és bérét; ezenkívül megfosztja a királyt jövedelmeitől, mivel e fogyasztást szolgáló kereskedelem javarésze termékcseré útján megy végbe és nem járul hozzá a pénzforgalomhoz; vagyis a tartományok közszükségleti cikkfogyasztása után kivetett illetékek nem folynak be a király számára; és csak igen kevés vagyonadót kap a kincstár.

Ha a kereskedelem szabad, az élelmiszerek drágaságának szükségszerűen határt szab a mindenfelé kereskedő többi nemzet élelmiszereinek ára. Nem így áll a dolog az élelmiszerek értéktelenségével vagy drágaságával ha a kereskedelem nem szabad: rendszertelenül váltja egymást az értéktelenség és a drágaság, mindkettő egyaránt hátrányos, s majdnem mindig kormányzati fogyatékoság következménye. [...]

François Quesnay: *Grains* In: *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers, par une Société de Gens des Lettres*. 1751–1766. 196–205. o.

(Fordította: Komoly Péter)

DENIS DIDEROT

Földművelő

(részletek)

Nem a napszámost nevezzük így, nem is a bérmunkást, aki a lovakat vagy ökröket ápolja, s az eke szarvát tartja. Félreismerjük ezt a foglalkozást, s még inkább azt, aminek lennie kell, ha a durvaság, a szűkölködés és a megvetés fogalmait kapcsoljuk hozzá. Jaj annak az országnak, ahol a földművelő valóban szegény; csak olyan nemzetnél fordulhat elő ilyesmi, mely maga is az, s amely-nél nemsokára a fokozatos hanyatlás legvéresebb hatásai mutatkoznak.

A földművelés sok befektetést követelő vállalkozás: befektetés nélkül meddő és nem kifizetődő. Nem az emberi munkának köszönhető a gazdag termés; a szántást lovak vagy ökrök végzik; a mezőket a jószág trágyázza: a

gazdag termés szükségszerűen tételezi föl a már meglevő vagyont, amit az ember munkája, bármennyire sokrétű is, nem pótolhat. Szükséges tehát, hogy a földművelő jelentős vagyoni alappal rendelkezék, akár majorját jószággal és szerszámmal szerelje föl, akár hogy fedezze a mindennapos költségeket, miknek gyümölcsét csak közel két esztendővel az első befektetések után kezdi élvezni.

A javak valamennyi fajtájából csupán a föld adományai termelődnek szüntelenül újra, mivel az elsődleges szükségletek mindig ugyanazok maradnak. A manufaktúrák az általuk foglalkoztatott emberek munkabéréen túl csak nagyon keveset termelnek. A pénzzel való kereskedés csupán mozgást hoz létre egy olyan jelképben, melynek magában véve nincs valóságos értéke. A föld, egyedül a föld nyújtja az igazi gazdagságot; ennek évenkénti megújulása biztosítja az államnak a szilárd, a mindenkori fölfogásától független, fölmérhető jövedelmeket, amelyeket nem lehet elvonni az állam szükségletei elől. A föld ajándékai mindig a földművelő befektetéseivel arányosak, s az őket előkészítő kiadásoktól függenek; így a földművelő vagyonának mértéke egy nagy kiterjedésű ország prosperitásának igen pontos fokmérője lehet.

A kormányzat tehát kísérje mindenkor figyelemmel ezen érdemes emberek osztályát. Ha lealázzák, letiporják, ha teljesíthetetlen követelményeket támasztanak velük szemben, akkor nem merik ilyen meddő és lebecsült foglalkozásra adni a fejüket; pénzüket kevésbé hasznos vállalkozásokra fordítják; a földművelés pedig, pénz híján, sorvadozni fog, s a hanyatlás az egész államot érezhetően szegénységbe és elgyöngülésbe fogja sodorni. De milyen eszközökkel biztosíthatjuk az állam jólétét a földművelés előmozdítása révén? Miféle kedvezményekkel vehetünk rá gazdag embereket arra, hogy e foglalkozásnak szenteljék idejüket, és vagyonukat? Ezt csak úgy remélhetjük, ha a földművelőnek biztosítjuk termékei eladását; ha a termelésben teljes szabadságot adunk neki; végül, ha megóvjuk mindennemű önkényes, az újratermeléshez szükséges befektetésekre kirótt adótól.

Ha igaz, hogy kifizetődő mezőgazdasági termelést nagyarányú befektetések nélkül nem lehet létrehozni, ugyanúgy szükséges föltétel a mezőgazdasági termékek kivitelének teljes szabadsága is, amely nélkül ezek a befektetések nem valósulhatnak meg. Mi értelme volna kockáztatni tőkénket, ha bizonytalan az elhelyezés, mit a kivitel korlátozása hoz magával? A gabonának megvan a minimális szükséges ára. Ahol a kivitel nem szabad, a földművelőknek félniük kell a bőségtől és az élelmiszertöbblettől, mert akkor az eladási ár alatta marad a ráfordított költségeknek. A szabad kivitel az árak egyenlősége révén biztosítja a befektetések kétségtelen megtérülését és az egyetlen, újabb befektetésekre ösztönző indítókot: a tiszta nyereséget. A mezőgazdasági termelés szabadsága sem kevésbé szükséges feltétele a fölvirágzásnak; e téren a korlátozás éppoly szükségtelen, mint amilyen kegyetlen és nevetséges. Rákényszeríthetitek a földművelőt, hogy búzát vessen, de arra nem fogjátok rábírní, hogy földjének mindazt a megmunkálást és trágyát is megadja, aminek híján pedig nem kifizet-

tődő a búzatermelés; így tesztek veszteségesse egy különben hasznot hajtó termelési ágat: vak és meggondolatlan elővigyázatoskodással közvetve magatok készítitek elő a megelőzni kívánt éhínséget. [...]

Denis Diderot: *Laboureur* In: *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers, par une Société de Gens des Lettres*. 1751–1766. 193–196. o.

(Fordította: Komoly Péter)

Megjegyzés: Denis Diderot (1713–1784) francia filozófus. A híres „Enciklopédia”, az *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* kezdeményezője, szerkesztője és publikálója. A munkát Jean D’Alambert-rel (1717–1783) együtt kezdte el, majd a kormányzat általi betiltás után egyedül folytatta. – Szerk.

FRANÇOIS QUESNAY

A Gazdasági Táblázat elemzése

Egy földművelő nemzet évi kiadásainak megoszlását aritmetikai formulával leíró Gazdasági Táblázat elemzése¹

Amikor a mezőgazdaság virágzik, a többi mesterség is virul; de ha bármilyen okból elhanyagolják a földeket, minden munka elsorvad, végezzék azt szárazföldön vagy tengeren.

Szokratész Xenophon művében.²

A nemzetet három polgári osztályba soroljuk: a *termelő osztályba*, a *tulajdonosok osztályába* és a *meddő osztályba*.

¹ François Quesnay. *Analyse du Tableau économique. Analyse de la formule arithmétique du Tableau économique de la distribution des dépenses annuelles d'une nation agricole*. Először 1766-ban jelent meg a *Journal de l'agriculture, de commerce et des finances* (Mezőgazdasági, kereskedelmi és pénzügyi újság), a fiziokraták saját lapjában. A mottót ekkor még nem olvashatjuk. Feltehetőleg Dupont de Nemours helyezte a tanulmány elejére, mivel François Quesnay összegyűjtött munkáit közreadó kötetében már görögül és franciául is megtaláljuk. (*Physiocratie ou Constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain*. Recueil publié par Du Pont, des Sociétés royales d'agriculture de Soissons et d'Orléans, et correspondant de la Société d'émulation de Londres. I–II. kötet Pékin; et Paris, Merlin, 1767. A fordítás alapjául szolgáló kiadvány: Eugène Daire. *Physiocrates*. I–II. Librairie Guillaumin, Paris, 1846. A *-gal jelölt lábjegyzetek François Quesnay kiegészítései, a jelzés nélküli lábjegyzetek a fordító megjegyzései.

² Xenophón. *Oeconomicus* c. párbeszédben megírt művében Szokratész mondja. Xenophón görög történetíró és hadvezér, kb. Kr. e. 430-ban született és kb. Kr. e. 355-ben halt meg.

Termelő osztály az, amelyik újraképezi a nemzet évi gazdagságát a föld megművelésével, amelyik megelőlegezi a mezőgazdasági munkák költségeit, és amelyik évente jövedelmet fizet a földtulajdonosoknak. Ebbe az osztályba tartozik még, mintegy az osztály kiegészítője, mindaz a munka és kiadás, amely a termékek első kézből történő eladásáig felmerül; az első kézből történő eladás pillanatában ismerjük meg ugyanis a nemzet évente újratermelt gazdagságának értékét.

A *tulajdonosok osztályához* az uralkodó, a földbirtokosok és a tizedbirto-
kosok tartoznak. Ez az osztály a gazdálkodás jövedelméből vagyis a tiszta termékből él, ezt a *termelő osztály* fizeti neki évente, miután levonta évi előlege megtérülését és az üzemi vagyon fenntartását szolgáló gazdagságot abból termékmennyiségből, amelyet újratermelt.

A *meddő osztályt* mindazok a polgárok alkotják, akik a nem mezőgazdasági jellegű munkákat és szolgáltatásokat végzik; akiknek kiadásait a *termelő osztály* és a *tulajdonosok osztálya* fizeti, amely osztály maga is a *termelő osztálytól* húzza jövedelmét.

Ahhoz, hogy nyomon követhessük és kiszámíthassuk e különböző osztályok között kialakuló arányokat, pontosabban kell a kiindulásul vett helyzetet meghatározunk; konkrét számításokat ugyanis nem végezhetünk tisztán spekuláció alapján.

Vegyünk tehát egy nagy kiterjedésű királyságot, ahol a lehető legkorszerűbb módszerekkel művelt termőföldek^{1*} öt milliárd értékű újratermelést hoznak évente; és ahol változatlan árak biztosítják állandó újratermelődését, amely árak akkor alakulnak ki, ha tartósan szabad a kereskedelmi verseny az egymással kereskedő nemzetek között és a mezőgazdasági üzemi vagyon tulajdona tökéletes biztonságát élvez.

A *Gazdasági táblázat* a három osztályt fogja össze és egy évi gazdagságukat, továbbá leírja a közöttük végbemenő kereskedelmet abban a formában, ahogy itt látható:

^{1*} E különböző minőségű földekből álló földterület nagysága körülbelül 150 arpent lenne: jó minőségben való fenntartásához körülbelül *tizenkét milliárd* üzemi vagyonalapra lenne szükség, és akkor az *öt milliárd* évi termékből megközelítőleg *harminc millió* ember élhetne bőségben, rendjének megfelelően. Ne felejtjük el azonban, hogy a világ bármely pontján, ahol az emberek nyomorban élnek, a népesség rendszerint gyorsabban nő, mint a föld terméke: következésképpen az Állam erejét és polgárainak számát az biztosítja, ha egy gazdag mezőgazdaságot fenntartó, kellő nagyságú üzemi vagyonalapra épül. A gazdasági kormányzat fő céljának az üzemi vagyonállomány megőrzését kell tekintenie: az uralkodó és a nemzet jövedelmét alapvetően ez határozza meg, ahogy ezt bemutatjuk majd az évi újratermelésből fenntartott és abból fizetett kiadások szabályos elosztási rendjén keresztül. (*Arpent* régi területmérték, amely vidékek szerint 30-51 ár között változott, hozzávetőleg egy holdnak felel meg 1 ár = 100 m²).

TERMELŐ OSZTÁLY	TULAJDONOSOK OSZTÁLYA	MEDDŐ OSZTÁLY
ELŐLEG	JÖVEDELEM	ELŐLEG
Az osztály évi előlege két milliárd, amellyel öt milliárdot termel, ebből két milliárd a tiszta termék vagy jövedelem	Az osztály jövedelme két milliárd, ebből egy milliárdért a termelő osztályban vásárolnak, a másik milliárdért pedig a meddő osztályban vásárolnak	Az osztály előlege egy milliárdot tesz ki, amelyet a meddő osztály elkölt, nyersanyagot vásárol a termelő osztályban

Tehát a termelő osztály elad egy milliárdnyi terméket a jövedelem-tulajdonosoknak és egy milliárdnyit a meddő osztálynak, amely osztály árucikkei nyersanyagát vásárolja meg tőle, ez

Egy milliárdot, amelyért a jövedelem-tulajdonosok a meddő osztálytól vásároltak, ez az osztály azoknak az ellátására fordít, akik hozzá tartoznak, a termelő osztályban előállított termékekből vásárol,

A jövedelem-tulajdonosok és a meddő osztály ÖSSZES vásárlása a termelő osztálytól, annyi, mint

Ebből a három milliárdból, amelyre a termelő osztály három milliárdnyi termék eladásával tett szert, két milliárdot tartozik adni a tulajdonosoknak a folyó évi jövedelem fejében, egy milliárdot pedig akkor költ el, amikor vásárol a meddő osztály készítményeiből. Ezt az összeget ez utóbbi osztály visszatartja előlegének pótlására, amely előleget a termelő osztályban adott ki először, amikor megvásárolta termékei alapanyagát. Ily módon ezek az előlegek semmit sem termelnek; a meddő osztály kiadja és visszakapja azokat, így egyik évről a másikra mindig tartalékban maradnak.

Az árucikkek elkészítéséhez használt nyersanyag és munka a meddő osztály eladását két milliárdra emeli, ebből egy milliárdot költenek az osztályhoz tartozó emberek létfenntartására. Figyeljük meg, hogy ebben az osztályban a termékeket csak elfogyasztják vagyis megsemmisítik, de biztos, hogy újjá nem termelik; mivel ez az osztály csak úgy tud megélni, ha munkájának ellenértékét folyamatosan megfizetik, amelyhez szervesen hozzátartozik a létfenntartásra fordított kiadás, azaz az olyan tisztán fogyasztási kiadás, amellyel nem termelődik újra az, ami e meddő kiadás révén megsemmisült, s amelyet teljes egészében a föld évi újratermeléséből vesznek el. A másik egy milliárdot előlegének pótlására tartalékolja és a következő évben ismét a termelő osztályban használja fel, amikor megvásárolja belőle azoknak az árucikkeknek nyersanyagát, amelyeket a meddő osztályban gyártanak.

Ily módon tehát a termelő osztály abból a három milliárdból, amelyhez akkor jutott, amikor eladott a jövedelem tulajdonosoknak és a meddő osztálynak,

két milliárdot a folyó évi jövedelem megfizetésére fordít, egy milliárdért pedig árucikkeket szerez be, amelyekért a meddő osztálynak fizet.

A különböző osztályok közötti kereskedés menetét és azokat a lényeges feltételeket, amelyekhez kötődik, nem mi találtuk ki. Aki egy kicsit komolyabban átgondolja, észreveszi, hogy csak híven másoltuk a természetet: a felhasznált adatok azonban, s erre már figyelmeztettük az olvasót, csakis arra az esetre vonatkoznak, amelyikről itt szó esik.

Egy földművelő nemzet a virágzás vagy a hanyatlás különböző szintjein lehet, így számtalan lehetőségből válogathatunk, következésképpen számtalan adatból is, valamennyivel végezhetünk számítást, de mindegyik csakis arra a speciális helyzetre fog vonatkozni.

Az általunk választott kiinduló helyzetben a természeti rend legállandóbb szabályai szerint öt milliárdban rögzül a teljes újratermelés, amelyet a termelő osztály termel meg két milliárd évi előleggel egy akkora földterületen, amekkoráról korábban beszéltünk. E feltételezés szerint az évi előlegek kétszázötven százalék újratermelést hoznak. A tulajdonosok jövedelme ekkor egyenlő lehet az évi előleggel. De annak, hogy e számok teljesüljenek *conditio sine qua non*-ja; feltétele, hogy a szabad kereskedelem biztosítja a termékek kelendőségét jó áron például a búza 18 livre³ mérőként⁴; továbbá a gazdálkodó sem közvetlenül sem közvetve nem visel más terhet csak a jövedelem fizetését: amelyből egy bizonyos hányad, például két heted, képezi az uralkodó jövedelmét. Számításaink szerint tehát az összesen két milliárd jövedelemből az uralkodó 572 millióval részesülne;^{3*} a tulajdonosok négy heteddel, vagyis egy milliárd 144 millióval; a tizedbirtokosok pedig egy heteddel, vagyis 286 millióval, az adót is beleértve. Ez az az egyetlen olyan módja az adó kivetésnek, amely elég nagy közjövédelmet biztosít és nem káros a nemzeti gazdagság évi újratermelésére nézve.^{4*}

A tulajdonosok, az uralkodó és a nemzet egészének nagyon is érdeke, hogy csak a földek jövedelmét adóztassák meg közvetlenül; az adózás minden más formája ugyanis a természet rendje ellen való, ártalmas az újratermelésre és

³ *Le livre*, a livre vagy font. Régi pénzegység, Tours városában vert ezüstpénz, ebben az időben már csak elszámolópénz. Egy toursi livre 455,2 gramm ezüst volt. Kisebb egységei a *sou* és a *denier*, *garas* és *dénár*. 1 livre = 20 sou = 240 denier.

⁴ *Le setier*, a mérő. Vidékenként változó nagyságú, kb. 156 liternek megfelelő régi űrmérték.

^{3*} Megjegyezzük, hogy ebben a számításban nem szerepel a tized bérletekre kivetett adó. Ha ezt hozzáadjuk, akkor látni fogjuk, hogy az uralkodót megillető két heted körülbelül 650 millió évi jövedelmet hoz káros következmények nélkül.

^{4*} Ha akad földbirtok, amely mentes az adó fizetése alól, akkor e kedvezményt valószínűleg azért kapta, mert valamilyen formában hozzájárult az állam jólétéhez és akkor e kedvezmény a közjövédlem részét képezi és hozzá kell számítani. Az ilyenfajta mentesség megadására nyomós okokból kerülhet sor.

az adóra nézve is, mivel magát az adót adóztatja. Itt a földön mindent a természet törvényei irányítanak: az emberek pedig kellő értelemmel bírnak ahhoz, hogy megismerjék és betartsák ezeket a törvényeket; a dolgok sokfélék, így a kombinációk számosak, ezért nyilvánvalóan széleskörű az a tudomány, amelynek alapját képezik, ezt a tudományt feltétlenül ismernünk kell, ha el akarjuk kerülni, hogy a gyakorlatban tévedjünk.

Az öt milliárdnyi teljes újratermelésből a jövedelem-tulajdonosok és a meddő osztály három milliárdnyit vásároltak saját fogyasztásukra; tehát a termelő osztályban marad még két milliárdnyi termék. Ezen felül ez az osztály vásárolt árucikkeket egy milliárdért a meddő osztálytól, ezzel évi alapja három milliárdra nőtt, azok az emberek használják fel, akiket ebben az osztályban különféle munkákra alkalmaznak és akiket a gazdálkodás évi előlegéből fizetnek, továbbá azok az emberek, akik a vállalkozás alaptőkéjének sokféle mindennapos javítási munkáit végzik, amelyért a kamatokból fizetnek, amelyre még visszatérünk.

A termelő osztály kiadása éves szinten tehát három milliárd, ti. két milliárd termékekre, amelyet visszatart saját fogyasztására és egy milliárd feldolgozott árucikkre, amelyet a meddő osztálytól vásárolt.

Ez a három milliárd képezi azt, amit úgy nevezünk, hogy a termelő osztály MEGTÉRÜLÉSE; ebből két milliárdot tesz ki az évi előleg, amelyet az öt milliárd újratermelésében közvetlenül részvevő munka során felhasználnak, amely újratermelést ez az osztály évente újra létrehoz, hogy pótolja és folytonosan megújítsa a fogyasztással megsemmisülő kiadásokat. A másik milliárdot az osztály levonja eladásából a gazdaság beindításának előlege után járó kamatok fejében. Nyomban elmagyarázzuk miért van szükség ezekre a kamatokra.

1. A gazdálkodásba fektetett üzemi vagyonalap, amely az eredeti előleget alkotja, a mindennapi használatban károsodik, ezért a folyamatosan szükséges javításokat feltétlenül el kell végezni ahhoz, hogy e fontos tőkeállomány eredeti állapotában fennmaradjon, különben teljesen elhasználódik és akkor tönkremegy a gazdaság, következésképpen az újratermelés, következésképpen az Állam gazdagsága, s következésképpen maga a népesség is.

2. A gazdálkodással együtt járnak súlyos természeti csapások, s megeshet, hogy csaknem az egész termés kárba vész; ilyen a fagy, a jégeső, az üszögfertőzés, az árvíz, az állatok elhullása stb., stb.. Ha a gazdálkodók semmilyen tartalék tőkével nem rendelkeznek, akkor egy-egy természeti csapás után megtörténhet, hogy nem tudnak fizetni a tulajdonosoknak és az uralkodónak, vagy nem lesznek képesek arra, hogy állják a következő évi gazdálkodáshoz szükséges kiadásokat. Általában ez a gyakoribb, mivel az uralkodók és a tulajdonosok hatalmuknál fogva kikényszerítik a fizetést; s ha ez bekövetkezik, akkor mindenki tapasztalhatja majd milyen végzetes következményekkel jár a gazdálkodás elsorvadása, amely gyorsan eléri és elkerülhetetlenül sújtja majd a tulajdo-

nosokat, az uralkodót, a tizedbirtokosokat és mindenki mást, aki a nemzethez tartozik.

A gazdaság beindításával járó előleg kamatát tehát a gazdálkodók évi megtérüléséhez kell számítani. Arra szolgál, hogy elviselhessék a nagy természeti csapásokat és elvégezhessek a folyamatosan javításra szoruló üzemi vagyon mindennapos karbantartási munkáit.

Korábban már említettük, hogy az eredeti előleg körülbelül ötször akkora, mint az évi előleg; esetünkben, tehát amikor évi két milliárd előlegről beszélünk, az eredeti előleg tíz milliárd, az évi egy milliárd kamat pedig csak tíz százalékos kamatlábat jelent. Ha figyelembe vesszük, hogy mi mindenre nyújt fedezetet; ha arra gondolunk, hogy milyen fontos célokat szolgál; ha elgondoljuk, hogy különben a bérleti díj és az adó megfizetése sohasem biztos, hogy a társadalom egyre kevesebb kiadásra lenne képes, hogy az üzemi vagyonalap és következményeképpen a gazdaság megszűnne, s hogy e pusztulás nyomán az emberiség nagy része elveszne, másik része pedig vadonba kényszerülne; nos ekkor beláthatjuk, mennyire nem túloztunk, amikor a gazdálkodás elemésző előlegei után tíz százalékos kamatot számítottunk.

Nem azt mondjuk, hogy minden egyes gazdálkodó elveszi évi előlegén felül, minden évben, a tíz százalékot eredeti előlege kamata címén; azt mondjuk, hogy ez lényeges feltétele annak, hogy a növekedés állapotában megmaradjunk; s valahányszor egy nemzet megszegi ezt a szabályt hanyatlani kezd, mégpedig évről-évre egyre gyorsabban, úgyhogy mihelyst felismertük ezt a folyamatot, egyszerű számítással meg is jósolhatjuk teljes leépülése végét. Továbbá azt mondjuk, ha a nemzet számára annyira előnyös egy tőke, mint a mezőgazdaságába fektetett előleg, akkor a bérlőknek⁵, akik munkájukat teszik hozzá és tudásukat hasznosítják, tisztán legalább annyi kamatot kell kapniuk, mint amekkorát a semmittevő járadékosoknak fizetünk.

A kamat összegét teljes egészében elköltik évente, mivel a gazdálkodók nem hagyják heverni; amikor éppen nem javításra fordítják, akkor gazdaságuk növelésében vagy feljavításában hasznosítják, különben nem viselhetnék el a súlyos természeti csapásokat. Nos ezért számítjuk bele a kamatot az évi kiadások összegébe.

Összefoglalás

A teljes öt milliárdot, amelyen először a termelő osztály és a tulajdonosok osztálya osztozik, évente abban a szabályos rendben költik el, amely örök idő-kig biztosítja ugyanazt az évi újratermelést, a tulajdonosok egy milliárdot el-

⁵ *Le fermier*, a bérlő. Tőkés bérlő, aki korszerű gazdálkodást folytat nagygazdaságban.

költenek a *termelő osztályban*, amikor ott vásárolnak és egy *milliárdot* a *meddő osztályban*, amikor ott vásárolnak. A *termelő osztály* elad *három milliárdnyi* terméket a másik két osztálynak, ebből kifizet *két milliárd* jövedelmet, és elkölt belőle *egy milliárdot*, amikor a *meddő osztálytól* vásárol: ily módon a *meddő osztály* kap *két milliárdot*, amelyet a *termelő osztályban* használ fel, emberei számára létfenntartási javakat és árucikkeihez nyersanyagot vásárol belőle; a *termelő osztály* továbbá elkölt *két milliárdot* saját termékeire és ezzel teljessé válik az *öt milliárdnyi* évi újratermelés elköltése vagy teljes elfogyasztása.

Így oszlik meg szabályosan az *öt milliárdnyi* kiadás, amelyet a *termelő osztály* *két milliárd* évi előleg kiadásával évente újraképez, s amely benne foglaltatik az *öt milliárdnyi* évi újratermeléshez kapcsolódó összes kiadásban.

Most bemutatjuk az olvasónak számszerűsített formában is, hogyan megy végbe e kiadások megoszlása.

Jobb oldalon,⁶ felül található a *termelő osztály* előlegének összege, amelyet az előző évben azért adott ki, hogy a tárgy évben termést takarítson be. Az összeg alatti vonal elválasztja azoknak az összegeknek az oszlopától, amelyeket az osztály kap.

Bal oldalon⁷ azok az összegek szerepelnek, amelyeket a *meddő osztály* kap.

Középen, felül a jövedelem összege található, amely megoszluk jobbra és balra, a között a két osztály között, amelyeknél elköltik.

A kiadások megoszlását pontozott vonalak jelölik, a jövedelem összegétől indulnak és ferdén lefelé haladnak az egyik és a másik osztály felé. E vonalak végén az egyik és a másik oldalon is az az összeg található, amelyért a jövedelem-tulajdonosok az egyes osztályokban vásárolnak.

A két osztály egymással folytatott kölcsönös kereskedelmét szintén pontozott vonalak jelölik és ferdén lefelé haladnak az egyik osztálytól a másikig, amelyiknél a vásárlás történik. Az egyes vonalak végén az az összeg szerepel, amelyet az egyes osztályok egymástól kölcsönösen kapnak a közöttük kiadások útján bonyolódó kereskedelem révén.^{5*}

⁶ Helyesen: bal oldalon (*Daire* jegyzete). Feltehetően a nyomdai eljárás során a táblázat oszlopai megfordultak.

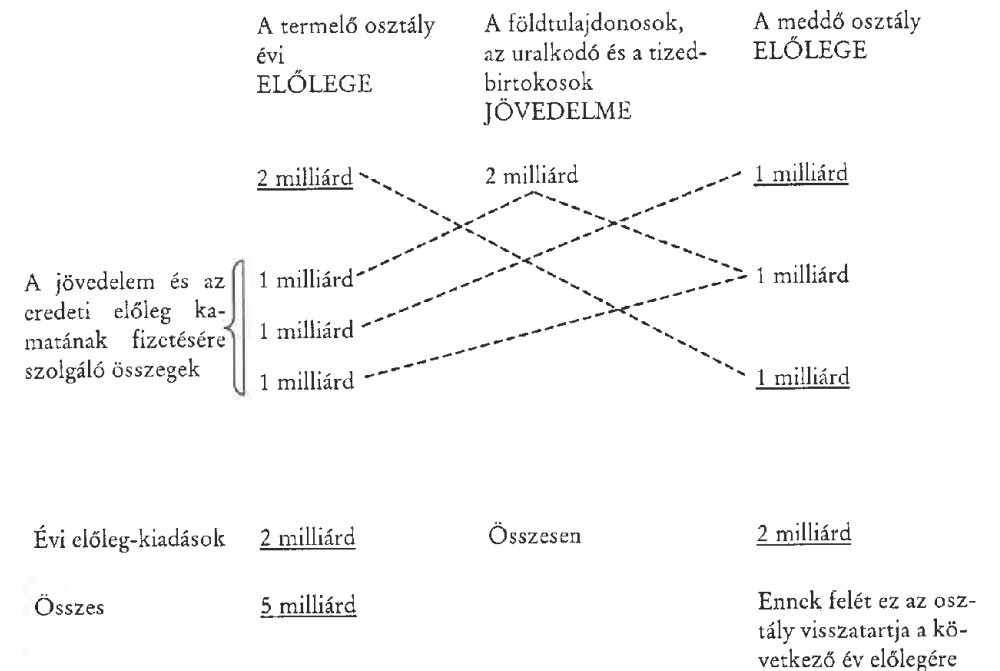
⁷ Helyesen: jobb oldalon (*Daire* jegyzete).

^{5*} Minden összeg, amelyet a termelő osztály és a meddő osztály kap, dupla értéket jelöl, mivel eladás és vétel is történik, következésképpen annak az értékét, amit eladnak és azt az értékösszeget, amelyért vásároltak; de valóságos fogyasztás csak abban az *öt milliárd* értékben történik, amely a *termelő osztály* összes bevételét adja. Az egyes osztályok kezén átmenő pénzösszegek egy összépénzösszeg forgása révén oszlanak meg közöttük, amely minden évben újakezdi ugyanazt a körforgást. E pénzösszeget mondhatjuk nagyobbak is vagy kisebbnek, és a forgást gyorsabbnak vagy lassabbnak; mivel a pénz forgásának sebessége nagymértékben helyettesíti a pénz mennyiségét. Lehet egy olyan év, például, amikor az újratermelés nem csökken, mégis

Végül a számítás az egyes osztályok bevételeinek összegzésével fejeződik be külön-külön mindkét oldalon. Látható, hogy ebben az esetben, amikor a kiadások megoszlása a fent leírt és részletezett rendet követi, a *termelő osztály* bevétele, beleértve előlegét is, a teljes évi újratermeléssel egyenlő, továbbá a gazdálkodás, a gazdagság, a népesség változatlan állapotban maradnak, sem növekedés, sem csökkenés nem következik be. Más esetben, mint azt már korábban említettük, más eredményt kapnánk.

A gazdasági táblázat formulája

Teljes újratermelés: 5 milliárd

megemelkednek a termék árak, mert mondjuk a kereskedelmet megkönnyítették, vagy valami más ok miatt, nem szükségszerű azonban, hogy megnövekedjék a pénztömeg is, ahhoz, hogy a termékekért a vásárláskor fizetni tudjunk. A vásárlók és az eladók kezén átmenő nagyobb pénzösszegek viszont a legtöbb emberben az a hitet keltik, hogy a vert pénz tömege emelkedett meg a királyságban. A tanulatlan elme számára e valóságként megélt látszat igen titokzatos lehet.

Amennyiben a tulajdonosok többet költenének a *termelő osztályban*, mint a *meddő osztályban*, mert feljavítják földjeiket és növelik jövedelmüket, akkor ezt a *termelő osztályban* folyó munkákra fordított többletkiadást úgy kell tekinteni, hogy ezzel az osztály előlegét gyarapítják.

A jövedelemből történő kiadásokról feltételezzük, hogy a virágzás állapotában egyenlően oszlanak meg a *termelő osztály* és a *meddő osztály* között, miközben a *termelő osztály* kiadásából csak egyharmad rész jut a *meddő osztályba*, ennek oka, hogy a gazdálkodó szabadsága kiadásai tekintetében kisebb, mint a tulajdonosé. De amikor a mezőgazdaság állapota fokozatosan romlik, akkor a szabad rendelkezésű kiadásokból is többet kell áldozni arra, hogy újra talpra álljon.

François Quesnay: *Analyse du Tableau économique. Analyse de la formule arithmétique du Tableau économique de la distribution des dépenses annuelles d'une nation agricole.* 1766.

(Fordította: Csató Katalin)

ANNE ROBERT JACQUES TURGOT

Észrevételek a javak képződéséről és elosztásáról

(részletek)

I. §. *A kereskedés lehetetlen azon föltevés mellett, hogy a föld egyenlően lenne felosztva, s minden embernek csak annyija volna, ami megélésére szükséges.*

Ha a föld úgy volna elosztva egy ország lakosai közt, hogy mindenki éppen a megélésére szükséges mennyiséggel bírna s nem többel, akkor világos, hogy mindnyájan egyenlők lévén, senki sem akarna másokért dolgozni. Azután senkinek sem volna mivel fizetni a más munkáját; mert csakis annyi földje lévén mindenkinek, a mennyi szükséges élelmi cikkeinek termelésére, mindent fölemésztene, a mit cserébe adhatna mások munkájáért.

III. §. *A föld terményei hosszas és nehéz elkészítést kívánnak, hogy az emberi szükségletekre alkalmassá tétessenek.*

A cikkek, melyeket a föld a különböző emberi szükségletek kielégítésére terem, legnagyobb részt nem arra valók azon alakban, a melyben azokat a természet nyújtja. Különbözőképpen átalakítandók és mesterségesen elkészítendőek: a búzát lisztté s kenyérré kell átalakítani, cserzeni s kikészíteni kell a bőrt, fonni a lent és pamutot, a gubó selymét legombolítani, szárítani s tilózni a kendert

és lent, azután különféle szöveteket készíteni, kiszabni, megvarrni, hogy ruhák, lábbeliek stb. készüljenek. Ha ugyanaz az ember, aki ezen különböző dolgokat a maga földjén termeli s szükségleteire használja, kénytelen volna mindazon közbeeső átalakítást végezni, akkor ez bizonyára rosszul sikerülne. Az elkészítések legnagyobb része gondosságot, figyelmet és hosszas tapasztalást igényel, ami csak folytonos és nagy mennyiségű anyagon való munkálkodás által szerzhető meg. [...]

IV. §. *Az elkészítés szüksége a terményeknek munkáért való kicserélésére vezet.*

Ugyanazon indok, mely a különböző természetű földek művelői közt az élelmi cikkeknek élelmi cikkekre kicserélését előidézte, szükségképen az élelmi cikkeknek munkára való cseréjét okozta földművesek és a társadalom azon más része közt, mely inkább foglalkozott a föld terményeinek átalakításával és alkalmazásával; mintsem azoknak termelésével.

Ezen elrendezésnél mindenki nyert; mert mindenki a munkának csak egy fájára adván magát, ebben sokkal többre ment. [...]

V. §. *A mezei munkásnak, a ki termel; elsőbbsége a mesterember fölött, a ki elkészít. A mezei munkás a munka forgalmának első mozgatója; ő vonja ki a földből valamennyi mesterember bérét.*

Meg kell azonban jegyezni, hogy a mezei munkás az által, hogy mindenki számára a fogyasztás legfontosabb és legtöbb tárgyát (vagyis az élelmet, sőt majdnem minden munka anyagát) szolgáltatja, nagyobb mérvű függetlenségben részesül. [...] A földműves általánosságban szólva megélhet minden másnak munkája nélkül: de más munkás nem képes dolgozni, ha a földműves nem táplálja. Ezen forgalomban, mely a szükségleti cikkek cseréje által az embereket egymásra utalja s a társadalom kötelékét alkotja, a földműves az első mozgató erő. Az, a mit az ő munkája, személyes szükségletén túl, a földön termel, egyetlen alapja azon fizetéseknek, melyeket a társadalom minden más tagjai a maguk munkájáért cserébe kapnak. [...]

VI. §. *A munkás bére a munkások versenyzése által a megélhetésre határoltatik. Csak az életfentartást keresi meg.*

A közönséges munkás, kinek nincs egyebe, mint két keze s iparkodása, csak annyiban keres, a mennyiben fáradozását másoknak eladni képes. Többé-kevésbé drágán adja el; de ezen nagyobb vagy kisebb ár nem egymagától függ, hanem az alkutól, melyet azzal köt, a ki munkáját megfizeti. Ez a lehető legolcsóbban fizeti, eleintén nagyszámú munkások közt válogathat, azt választja, ki legolcsóbban dolgozik. A munkások tehát egymással versengve kénytelenek az árt leszállítani. A munka minden nemében meg kell történni s valósággal meg is

történik, hogy a munkás bére arra szorítkozik, a mi neki élete fenntartására szükséges.

VII. §. *A földműves az egyetlen, kinek munkája a munkabérenél többet termel. Ennélfogva az minden gazdagságnak egyetlen forrása.*

A földműves helyzete lényegesen különböző. A föld, minden más embertől és minden egyezségtől függetlenül fizeti neki közvetlenül munkája árát. A természet nem alkudoz vele, hogy a föltétlen szükségessé beérni kényszerítse. A mit ad, az nem viszonyul sem a földműves szükségleteihez, sem a napszám szokásos értékéhez; az sokkal inkább a talaj termékenységének és az igazságosság, mintsem a termékenyítésre szolgáló fáradság fizikai eredménye. Minthogy a földműves munkája a saját szükségleténél többet termel, azzal a fölösleggel, melyet a természet neki fáradozása bérén túl tiszta ajándékul ad, megveheti a társadalom többi tagjainak munkáját. Ez utóbbiak, mikor azt eladják, csak az életet keresik meg; de a földműves az élelmen kívül független és rendelkezésre álló vagyont szerez, a melyet nem vásárol és a melyet elad. Ezért ő egyedüli forrása a gazdagságnak, a melynek forgalma élteti a társadalom összes munkáját, minthogy ő az egyetlen, kinek munkája a bérenél többet termel.

VIII. §. *A társadalom első felosztása két osztályra: az egyik termelő vagyis a földművesek osztálya, a másik fizetési vagyis a kézművesek osztálya.*

Az egész társadalom tehát a dolgok természetén alapuló szükségnél fogva két osztályra oszlik. Mindkettő munkás, de az egyik munkájával a földből termel, előállít folyton megújuló javakat, melyek az egész társadalom számára az élelmet és valamennyi szükségletre való anyagot szolgáltatja. A másik azzal foglalkozván, hogy a termelt anyagokat úgy alakítsa s készítse el, hogy emberi használatra alkalmasakká legyenek, eladja munkáját az első osztálynak és ettől cserében élelmét kapja. Az első osztály termelőnek, a másik fizetésesnek nevezhető.

[...]

XIV. §. *A terményeknek megosztása földművelő s tulajdonos közt. Tiszta hozadék vagyis jövedelem.*

Ezen elrendezés folytán a föld terménye két részre oszlik: az egyik a föld művelőjének élleme s nyeresége, a mi munkájának jutalma s a föltétel, mely mellett a tulajdonos földjének megművelésére vállalkozik. A maradék az a független és rendelkezésre álló rész, melyet a föld annak, ki műveli, befektetésén és fáradsága bérén fölüli tiszta ajándékul ad: ez a tulajdonos része, vagyis a jövedelem, melyből ez munka nélkül él és a mit bárhová elvihet.

XV. §. *A társadalom újabb felosztása három osztályra: a földművesek, kézművesek és tulajdonosok vagyis a termelő, fizetési és rendelkezésre álló osztály.*

A társadalom tehát most már három osztályra oszlik: a földművesek osztálya, a mely számára megtartható a *termelő osztály* neve, a kézművesek és a föld terményeivel fizetett más munkások, végre a *tulajdonosok* osztálya, az egyetlen, mely nem lévén az élet szükségéi által magános munkára utalva, a társadalom közszükségeire, milyen a hadviselés és igazságszolgáltatás, alkalmazható akár személyes szolgálattétel útján, akár jövedelmei egy részének fizetésre fordításával, mellyel az állam vagy társadalom ama functiók teljesítésére embereket fel fogad. A legjobban megfelelő neve ez okból a *rendelkezésre álló* osztály.

[...]

L. §. *A pénz használata nagyon megkönnyítette a különböző munkák elosztását a társadalom különböző tagjai közt.*

Minél inkább helyettesített a pénz mindent, annál inkább szabadulhatott az ember, midőn egyedül a föld művelés vagy ipar valamely külön ágával foglalkozott, attól a gondtól, hogy többi szükségleteit miképp fedezze. Csak arra kellett gondolnia, hogy minél több pénzre tegyen szert termékeinek vagy munkájának eladása által, biztos lévén ekként, hogy a többit ezen pénzzel megszerzi. Innen van, hogy a pénz használata szerfölött siettette a társadalom haladását.

[...]

LXII. §. *A fizetési ipari osztály újabb felosztása tőkés vállalkozókra és egyszerű munkásokra.*

Az egész osztály, melyet a társadalom különböző szükségleteinek az ipari cikkek végtelen változataival ellátása foglalkoztatja, e szerint, úgyszólván, két alosztályra szakad: az első a kézműves vállalkozók, a gyárosurak, mind nagy tőkésék, akik tőkéiket az által értékesítik, hogy befektetések segítségével másokat dolgoztatnak; a másik osztály, mely egyszerű kézművesekből áll, kiknek nincs más jószáguk mint két kezök, kik csak napi munkájukat előlegezik és kiknek nincs más hasznuk mint bérök.

LXVIII. §. *A pénzforgás valódi jelentősége.*

Az elmondottakból látható, hogy a mezőgazdaság, a különböző gyárak és a kereskedés minden ágazata a *tőkék* vagyis a felhalmozott ingó vagyontömegek forognak, a mely ingó vagyont kezdetben e különböző munkákra vállalkozók fektették be, a melynek évenként állandó nyereséggel kell megtérülnie; és pedig a tőke ismét ugyanazon vállalatok folytatására fordítatik, a nyereség pedig arra, a hogy vállalkozók kisebb-nagyobb jólétben élhessenek.

A tőkék ezen folytonos befektetése s visszakerülése képezi azt, mit a pénz forgásának kell nevezni, az a hasznos és termékeny forgás, mely a társadalom minden munkáját élteni; mely a politikai testben fenntartja a mozgást és életet és a melyet joggal hasonlítanak össze a vér keringésével az állati testben. Mert, ha a társadalmi különböző osztályok költsézésébe beállott bármely rendetlenség folytán a vállalkozók nem kapják többé vissza a befektetéseket a nyereséggel, melyre jogosan számítanak: akkor világos, hogy kénytelenek vállalataikat megszorítani: hogy a munka a föld terményeinek fogyasztása, a termelés és jövedelem tömege aránylag leszállítatik; hogy e gazdagság helyét a szegénység váltja fel és hogy az egyszerű munkások, nem találván többé foglalkozást, a legmélyebb nyomorba süllyednek. [...]

LXXXVII. §. Ezen különböző foglalkozások eredményei azonban egymást korlátozzák és egyenlőtlenségek dacára bizonyos egyensúlyban tartják magokat.

A tőkék különböző használata tehát igen különböző eredményeket hoz létre; de ez nem áll útjában annak, hogy kölcsönösen egymásra befolyást gyakoroljanak és hogy egymás közt némi egyensúlyt létesítsenek, miként két különböző fajsúlyú folyadék, a mely egy felfordított szivornya két karját elfoglalva az alján egymással közlekedik. Nem állanak egyenlő színvonalon, de az egyiknek magassága nem emelkedhetné a nélkül, hogy az ellenkező ágban a másik folyadék ne emelkedjék.

Tegyük föl, hogy nagyon sok földtulajdonos egyszerre el akarja adni földjét: világos, hogy a telek ára csökkenni fog és hogy kisebb összeggel nagyobb jövedelmet lehet szerezni. Ez csak úgy történhetik, hogy a pénz kamatja magasabb lesz; mert a pénzirtokosok jobban szeretnek telket vásárolni, mintsem oly kamatra kölcsönözni, mely nem nagyobb, mint a földek jövedelme, melyeket azon pénzen vásárolnának. Ha tehát a kölcsönvevők pénzt akarnak, akkor kénytelenek érte nagyobb bért fizetni. Ha a pénzkamat magasabb lesz, szívesebben adják azt kamatra, semhogy fáradalmasabb és kockázatosabb módon hasznosítsák földművelési, ipari vagy kereskedelmi vállalatokban és csak oly vállalatokba fognak bocsátkozni, melyek a munkabéren fölül sokkal nagyobb nyereséget hoznak, mint a kölcsön adott pénz kamatja.

Egy szóval, mihely bármely üzlet nyereségei növekednek vagy csökkennek, a tőkék más üzletekből visszavonulván, vagy oda fordulnak, vagy visszavonulnak amazokból, hogy más üzletek felé forduljanak; a mi szükségképp megváltoztatja ezen üzletek mindegyikében a tőkének arányát az évi eredményhez. Általában a telkekbe fektetett pénz kevesebbet hoz, mint a kölcsön adott pénz, és a kölcsönbe adott pénz kevesebbet hoz, mint a munkával járó vállalatokba fektetett pénz; de a pénz gyümölcse, legyen az bármi módon használva, nem szaporodhatik vagy csökkenhet a nélkül, hogy minden többi üzlet arányos emelkedést vagy apadást ne tapasztalna. [...]

LXXXIX. §. A pénz kamatlábjának befolyása minden haszonhajtó vállalatra.

A kamat árát úgy lehet tekinteni, mint a színvonal egy nemét, melyen alól megszűnik minden munka, minden földművelés, ipar és kereskedés. Olyan, mint egy nagy vidékre kiáradt tenger: a hegyek csúcsai kiemelkednek a vizek fölött, és termékeny, mivel szigeteket képeznek. Ha ezen tenger lefolyik, azon mérvben, a mint apad, feltűnedeznek a lejtők, azután a síkság és a völgyek, melyeket minden nemű teremtmények ellepnek. Csak egy lábnyira emelkedjék vagy szálljon le a víz, és elegendő arra, hogy végtelen területeken elöntsön vagy a megművelésnek juttasson. A töke bősége minden vállalatot éltet és a pénz alacsony kamatja a töke bőségének úgy eredménye, mint jelzője.

[...]

XCIX. §. A föld az összes ingó vagyont vagy létező tőkéket is szolgáltatja, a melyek évenként felretett teremtményei egy részéből alakultak.

Nemcsak, hogy nincs és nem létezik más jövedelem, mint a föld tiszta hozadéka, hanem a föld szolgáltatja egyszermind mindazon tőkéket, melyek a földművelés és a kereskedés összes befektetéseinek tömegét képezik. A föld szolgáltatja művelés nélkül az első munkákra az első, nélkülözhetetlen durva eszközöket; minden egyéb az azóta, hogy a földet művelni kezdték, egymást követett századok gazdálkodásának felhalmozott gyümölcse. Ez a meggazdagodás kétségen kívül nemcsak a földtulajdonos jövedelméből, hanem a munkás osztály összes tagjainak nyereségéből eredt. Általában igaz az is, hogy ámbár a tulajdonosoknak több a fölöslegük, mégis kevesebbet takarítanak meg, mint-hogy több lévén a szabad idejük, több a kívánságuk és szeszélyök is. Ők vagyunkban biztosabbnak érzik magukat: inkább annak kellemes élvezésére, mintsem szaporítására gondolnak; a fényűzés az ő osztályrészők.

A bérből élőknek és különösen a más osztálybeli vállalkozóknak, kik befektetéseikhez, képességükhöz, munkásságukhoz arányos nyereségben részesülnek: bár nincs semmi tulajdonképi jövedelmök, fenntartásukon kívül fölöslegük marad. Ezek majd mindnyájan vállalataiknak élve s vagyonuk, öregbítésével foglalkozva, munkájuk által elterelvetve a költséges multságok és szenvedélyektől, megtakarítják minden fölöslegüket, hogy vállalatukra fordítsák és azt fokozzák.

A mezőgazdasági vállalkozók nagyobb része keveset vesz kölcsön és majdnem mindnyájan csak a saját tőkéiket hasznosítják. Az egyéb munkák vállalkozói, kik szilárd alapra akarják fektetni sorsukat, szintén arra törekszenek és ha nem párosul vele nagy ügyesség, azok, kik kölcsönvevő tőkével viszik vállalatukat, nagyon ki vannak téve a bukásnak. Azonban, bárha a tőkék részben a munkás osztályok nyereségéből képződnek, mindamellett, miután ezen nyereségek mindig a földből erednek, minthogy mindenki vagy annak jövedelméből vagy azon költségekből fizettetik, melyek a jövedelem előállítására, szolgálnak,

világos, hogy a tokék a földből származnak, ép úgy mint a jövedelem, vagyis inkább azok csakis a föld által termelt értékek felhalmozását képezik, a melyet a jövedelem tulajdonosai vagy az abban részesülők, a szükségletekre való felhasználás nélkül, évenként félretehetnek.

C. §. *Ámbár a pénz a megtakarítás közvetlen tárgya s képződésökben a tőkéknek úgyszólván, nyers anyaga: mindamellert a készpénz csak parányi részét képezi a tőkék teljes összességének.*

Láttuk, hogy a pénz csaknem semmibe sem számítandó a létező tőkék teljes összegében; de nagyot számít a tőkék képződésénél. Tényleg majdnem minden megtakarítás pénzben történik; pénzzel fizettetnek a jövedelmek a földtulajdonosoknak és a befektetések és nyereségek ekként jutnak mindenemű vállalkozók kezébe. Pénzt takarítanak meg tehát és pénz által létesül a tőkék évi szaporodása; de valamennyi vállalkozó csak arra használja, hogy azonnal különböző tárgyakká átváltoztassa, a melyeken vállalata forog. Így jut a pénz a forgalomba s a tőkék legnagyobb része csak különböző természetű értékekből áll; a mint azt már fönnebb megmagyaráztuk.

Anne Robert Jacques Turgot: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*. 1770. *Nemzetgazdasági írók tára*. II. kötet. *Quesnay és Turgot munkáiból*. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1887.

(Fordította: Fenyvessy Adolf)

ARCÉLEK

Arisztotelész

(I. e. 384–322)

Arisztotelész, az ókor egyetemes géniusza Sztageirában született. 17 éves korától húsz éven át Athénban Platón tanítványa volt annak iskolájában, az Akadémián. 343-ban II. Fülöp makedón király meghívására az ő udvarába, Pellába költözött és a király fiának, a későbbi Nagy Sándornak lett nevelője. 335-ben visszatért Athénba és megalapította saját filozófiai iskoláját, a *Lükeiont*, ahol tanított és kutatott. Nagy Sándor halála után (i.e. 323) Athénban istentelenséggel vádolták meg, ezért óvatosságból elhagyta a várost és Khalkiszba ment, ahol hamarosan meghalt.

A formális logikától a természettudományokon át az esztétikáig és a politikai filozófiáig szinte minden területen ő határozta meg az illető tudományág tárgyát, ő alkotta meg a diskurzus nyelvét, ő alakította ki a vizsgálat módszerét és eszközeit. Rendszerében az ökonómia is helyet kapott, de e tárgy önálló feldolgozását tartalmazó eredeti műve nem maradt ránk. Az *Oikonomika* („Gazdálkodástan”) című írás három könyvének egyikét sem tekintik a klasszika-filológusok Arisztotelésztől származónak, hanem későbbi szerzők írásaiból készült összeállításnak, amely részint a háztartás-kormányzás kérdéseivel foglalkozik, részint arról gyűjt össze anekdotákat, milyen módon igyekeztek a különböző uralkodók pénzt szerezni. Ezzel szemben a „Politika” első és a „Nikomakhoszi etika” ötödik könyve olyan elemzéseket tartalmaz a létfenntartás módzatairól, a vagyonszerzés természetes és természetellenes formáiról, a gazdálkodás és a politikai közösség összefüggéseiről, a csere igazságossá-

gának és egyenlőségének kérdéseiről, a pénz funkcióiról stb., amelyek a középkoron át egészen a XIX. századig meghatározták vagy jelentősen befolyásolták a gazdasági diskurzus nyelvét és fogalomrendszerét.

A „Politika” elemzése a szükségletek kielégítését szolgáló természetes gazdálkodási módok – pásztorkodás, földművelés, vadászat, halászat és kalózkodás – felsorolása után azt mutatja meg, hogyan megy végbe a háztartásokból a falu, majd a városállam kialakulása és hogyan jön létre a feleslegek, illetve a természeti okok miatt hiányzó javak cseréje, majd a cserét megkönnyítő és lebonyolító pénz intézménye. A pénz megteremti a természetes és céljuk által korlátozott szükségletkielégítési formák határtalanra és öncélúvá válásának lehetőségét; a pénz a csere lebonyolítását szolgáló eszközből természetellenes módon a csere céljává, a kamat alakjában önmagát szaporító dologgá változik. Gazdálkodás (ökonómia) és vagyonszerzés (krematisztika) ezért ellentétben állnak. A pénz értéke konvencionális, a törvény állapítja meg.

A „Politiká”-ban Arisztotelész nem foglalkozott azzal a kérdéssel, mi szabályozza a cserét.

Ezt a „Nikomakhoszi etiká”-ban vette szemügyre, ahol az igazságosság különböző fajtáit, köztük az osztó és kiigazító igazságosságot vizsgálva veti fel a csereben érvényesítendő igazságosság problémáját. Elsőként választotta külön a használati érték és a csereérték kategóriáját. A csere folyamatát vizsgálva áttekintette: mi teheti összemérhetővé a különböző dolgokat. Három lehetőséget sorolt fel: a pénzt, a társadalmat konstituáló szükségletet és a kettő együttesét. A termelők és a termékek egyenlőségét megfogalmazó gondolatmenetét évezredek át számtalan kommentátor próbálta értelmezni, beleolvastva a szövegbe a hasznossági koncepciót, a munkaérték-elméletet, vagy mindenfajta gazdasági analízis hiányát. A vita máig is tart.

FŐBB MŰVEI

(itt csupán a gazdasági elmélet szempontjából fontos művek szerepelnek)

Nikomakhoszi etika. Budapest: Magyar Helikon, 1971.

Politika. Budapest: Gondolat, 1969.

Rétorika. Budapest: Gondolat, 1982.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Baeck, Louis: A görög gazdasági gondolkodás. Egy mediterrán tradíció elindítója. In: Madarász Aladár (szerk.): *Közgazdasági eszmetörténet.* Budapest: Osiris, 2000.

Blaug, Mark (ed.): *Aristotle (384–322 BC).* Aldershot: Edward Elgar, 1991.

Finley, Moses: *The Ancient Economy.* Berkeley: University of California Press, 1973.

Finley, Moses: Aristotle and Economic Analysis, *Past & Present* 47 (1970) 3–25. o.

Gordon, Barry : *Economic Analysis before Adam Smith: Hesiod to Lessius.* New York: Harper & Row, 1975.

Langholm, Odd: *The Aristotelian Analysis of Usury.* Oslo: Universitetsforlaget, 1984.

Lowry, Todd: *The Archaeology of Economic Ideas.* Durham: Duke University Press, 1987.

Meikle, Scott: *Aristotle's Economic Thought.* Oxford: Clarendon Press, 1995.

Polányi Károly: Arisztotelész felfedezi a gazdaságot In: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Budapest: Gondolat, 1976, 147–196.o.

Ross, David: *Arisztotelész.* Budapest: Osiris, 1996.

Schumpeter, Joseph Alois: *History of Economic Analysis.* London: Allen & Unwin, 1954.

Singer, Kurt: Oikonomia: An Inquiry into the Beginnings of Economic Thought and Language. *Kyklos* 11 (1958), 29–54. o.

(Madarász Aladár)

Aquinói Szent Tamás

(1225–1274)

A skolasztikus teológia és filozófia legkiemelkedőbb gondolkodója, az „angyali doktor” 1225-ben született a német-római császárokkal is rokonságban álló főúri család gyermekeként a nápolyi királyságban. Fiatalon a bencések híres és gazdag rendházába, Monte Cassino-ba került, ahol egyik rokona volt az apát. Innen a nápolyi egyetemre küldték tanulni, ahol belépett a kor egyik új és szegénységet hirdető szerzetesrendjébe, a dominikánusokhoz. Családja, amely fényes és gazdag egyházi karrierre szánta, két éven át fogságban tartotta, de nem tudta eltéríteni szándékától. Végül elnyerve a családi beleegyezést, 1244-től Kölnben majd Párizsban tanult a kor legnagyobb teológusánál, a szintén domonkos-rendi Albertus Magnusnál (Nagy Szent Albert) és megismerkedett az arisztotelészi filozófiával. 1257-ben kapta meg a teológiai doktorátust, ezt követően Párizsban, Nápolyban és más itáliai városokban tanított, prédikált és írt. Visszautasította a neki felajánlott magas egyházi méltóságokat (1265-ben IV. Kelemen pápa Nápoly érsekévé kívánta kinevezni). 1265-ben Rómában kezdte írni a keresztény filozófia és teológia összefoglalására vállalkozó monumentális értekezését, a Summa theologiae-t. 1274 március 7-én halt meg Fossa Nuova cisztercita kolostorában. 1323-ban szentté avatták. Főműve, a Summa theologiae nyomtatásban először 1485-ben látott napvilágot Bazelben.

Aquinói Szent Tamás teológiája a keresztény hagyomány (a Szentírás és az egyházatyák tanításai) mellett támaszkodott a görög filozófiára, elsősorban az ekkoriban „újrafelfedezett” Arisztotelészre, akinek latin fordításaihoz (közöt-

tük a Politikához és a Nikomakhoszi etikához) ő is kommentárokat írt, valamint a latin auktórokra. A gazdasági kérdéseket a teológia, az erkölcsfilozófia és a jogi keretek összefüggésében tárgyalta. Számára a gazdasági kérdések elemzése azért szükséges, hogy megfogalmazhassa az emberek közötti ügyletekben a keresztény erkölcs és az igazságosság követelményeit. Megkülönböztette a jog különböző formáit: a kinyilatkoztatásban megfogalmazott isteni jogot, a természetjogot és az emberi együttélést szabályozó tételes jogot.

A magántulajdont, összhangban a Szentírás és a korai egyházatyák véleményével, nem tekintette isteni vagy természetjogi intézménynek, hanem olyan kiegészítésnek, amely megkönnyíti az emberi életet, gondosabb gazdálkodást és békésebb együttélést tesz lehetővé. Az Istentől közös használatra kapott javakból azonban nem lehet teljesen kizárni másokat, ezért fennáll a jótékonyság kötelezettsége, a súlyos szükséghelyzetben lévő pedig jogosult a másét elvenni, ezzel nem követ el lopást.

A kiigazító igazságosság fogalmát alkalmazva vizsgálta a csere és az igazságos ár kérdését. Az árat a közös értékelés alapján kell megállapítani, amely a jószág belső értékén, illetőleg a piaci helyzeten alapul (egy ókori példa nyomán Tamás igazságosnak tartotta, ha egy éhínség sújtotta szigetre elsőnek gabonát szállító kereskedő kihasználja előnyét és az általa megszabott ár nem veszi figyelembe, hogy más szállítmányok is közelednek). Arisztotelész-kommentárjaiban a csere egyenlőségét biztosító igazságos ár kialakításában egyaránt szerepet tulajdonított a jószág szükségletkielégítő képességének és az előállításához felhasznált munkának és költségeknek. A pénzt a csere eszközöként és értékmérőként értelmezte, amely e funkcióján kívül másra használni természetellenes, ezért a kamatszedés, az uzsora bűn. A kereskedés, a profit szerzésére irányuló tevékenység önmagában sem nem jogos, sem nem elítélendő; akkor igazolható, ha a szerény hasznot, amely valaki munkáját kompenzálja, saját háztartása ellátására, vagy a szegények megsegítésére, vagy a köz javára használja.

FŐBB MŰVEI

1871–1880. *Opera omnia...* Vol. 1–34. Stanislaus E. Fretté et Paul Maré. Paris: Vives.

MAGYAR FORDÍTÁSOK

1943. *Aquinói Szent Tamás szemelvényekben.* Magyarul és latinul. Vál., ford. és magy. Schütz Antal. Budapest: Szent István Társulat.
1968. *Szent Tamás breviárium. Válogatás a Summa Theologiae 3. részéből,* bev. Lelovics Lipót. Budapest: Szent István Társulat.

1990. *A létezőről és a lényegről.* Ford., komment., bev. Klima Gyula. Budapest: Helikon.
1993. *Az értelem egysége.* Ford., szerk., Borbély Gábor. Budapest: Ikon.
1994. *Előadások a Hiszekegyről, a Miatyánkeről és a Tízparancsolatról.* Ford., előszó, jegyz. Gecse Gusztáv. Budapest: Seneca.
1994–1995. *A teológia foglalatja [Summa theologiae].* Ford., előszó, jegyz. Tudós-Takács János. 2 köt. Budapest: Telosz.
1998. *A világ örökkévalóságáról.* Ford.: Borbély Gábor. Budapest: Jászóveg Műhely Kiadó.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Baeck, L. 1994. *The Mediterranean Tradition in Economic Thought.* London: Routledge.
Baldwin, J. 1959. *The Medieval Theories of Just Price.* Philadelphia: American Philosophical Society.
Blaug, M. (ed.) 1991. *Saint Thomas of Aquinas.* Aldershot: Edward Elgar.
Bolberitz P.–Gál F. 1989. *Aquinói Szent Tamás filozófiája és teológiája.* Budapest: Ecclesia.
Chesterton, G. 1986. *Aquinói Szent Tamás.* Budapest: Szent István Társulat.
Chenu, M. 1999. *Aquinói Szent Tamás és a teológia.* Budapest: Szent István Társulat.
Coleman, J. 1988. *Property and poverty.* In: J. Burns (ed.): *The Cambridge History of Medieval Political Thought.* Cambridge: Cambridge University Press.
Gordon, B. 1975. *Economic Analysis before Adam Smith: Hesiod to Lessius.* New York: Harper & Row.
Kenny, A. 1996. *Aquinói Szent Tamás.* Budapest: Akadémiai.
Langholm, O. 1992. *Economics in the Medieval Schools.* Leiden: E. J. Brill.
Noonan, J. 1957. *The Scholastic Analysis of Usury.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Viner, J. 1978. *Religious Thought and Economic Society. History of Political Economy* 10. (1978) Spring, 1–192. o.

(Madarász Aladár)

Thomas Mun

(1571–1641)

Mun, a merkantilista irodalom legnevezetesebb könyvének szerzője, amelynek címe *England's Treasury by Forraign Trade* „... nemcsak Anglia hanem valamennyi kereskedő ország számára a politikai gazdaságtan alapelvévé vált” (A. Smith). Londoni kereskedőcsaládból származott és már ifjú korában jelentős vagyona tett szert a mediterrán és a kelet-indiai kereskedelembe, majd a Kelet-Indiai Társaság egyik igazgatója lett. 1622-ben egy parlamenti bizottság részére készített jelentésben vette védelmébe a Társaságot ama váddal szemben, hogy az indiai kereskedelem lebonyolításához kivitt nemesfém okozta az angliai gazdasági depressziót. Mun a kereskedelmi mérleg elméletét kifejtve szembe fordult a korábbi merkantilista eszme-futtatásokkal, amelyek mindenre ki-

terjedő beavatkozást sürgettek a hazai pénzkínálat biztosítása, a nemesfémek kiáramlásának megakadályozása érdekében. Ő mellett érvelt, hogy az ország akkor is gazdagodik, ha a kétoldalú kereskedelmi mérleg valamely relációban negatív, feltéve, hogy a teljes mérleg továbbra is pozitív. Főművét halála után fia jelentette meg.

FŐBB MŰVEI

1621. *A Discourse of Trade from England unto the East Indies*. London: Pypier.
1664. *England's Treasure by Forraign Trade, or the Ballance of our Forraign Trade is the Rule of our Treasure*. London: Clark.

(Madarász Aladár)

William Petty

(1623–1687)

William Petty a közgazdaságtanról rendszeresen író egyik legkorábbi szerző, aki egyben gyakorlati problémák megoldására is alkalmazta a közgazdaságtan elveit. Elméleti jellegű munkáiban főként a járadék és az adózás kérdéseivel foglalkozott. Az utókor mégis leginkább azon kísérletei miatt tartja számon, amivel a közgazdaságtant kvantitatív és statisztikai tudománnyá akarta formálni.

Legjobb ismert műve a „Politikai Aritmetika”, mely alapján a késői merkantilizmus korának kvantifikációval foglalkozó és azt gyakorlati gazdaságpolitikai célokra is felhasználó szerzőkre, mint a politikai aritmetika képviselőire szoktak visszautalni. A művet 1672–1676 között írta, s csak halála után, 1690-ben jelent meg.

Praktikus és empirikus orientációja ellenére William Petty figyelemreméltó eredményt tudhat magának az elméleti közgazdaságtan terén is. Elsőként definiálta az *értéktöbblet* fogalmát és értéktöbblet-konceptiója alapján magyarázta a földjáradékot.

Petty egyszerű munkáscsaládban született Dél-Angliában, 1623-ban. Iskoláit 14 éves korában abbagyva egy hajón kezdett dolgozni. Utrechtben, Leydenben, Amszterdamban és Párizsban nyelveket, kémiát, majd Oxfordban orvostudományt tanult. 1648-ban kinevezték anatómiaprofesszornak. Hamarosan az ír hadsereg főorvosa lett, majd Írország főfelügyelője. Ezt az állását felhasználva óriási földterületekre és nagy gazdagságra tett szert. 1660-ban részt vett a Londoni Királyi Társaság megszervezésében. 1661-ben lovaggá ütötték.

Életének utolsó 20 évét földjeivel kapcsolatos jogi bonyodalmak tisztázásával töltötte. Gyakran átjárt Londonba, kapcsolatrendszerét felhasználva az ír költségvetési reform bevezetését próbálta szorgalmazni. Petty adórendszerrel kapcsolatos érvei és egy statisztikai hivatal megalapítására irányuló igyekezete nem talált meghallgatásra. 1687-ben halt meg.

Az első szerző, aki tudatosan alkalmaz társadalmi jelenségek mérésére olyan empirikus közelítést, amit mai terminológiával statisztikai mérésnek neveznénk. „Számok, Súlyok, Mértékek terminusaiban fejezem ki magamat, csak észérveket használok, csak olyan okokat veszek figyelembe, amelyeket láthatóan a Természet alapoz meg; s mindent, ami az ingatag Értelemtől, Vélekedéstől, Vágytól és Szenvedélytől függ, másoknak hagyok vizsgálatra.” (Hull, 1899, 244. o.) Kísérletet tett a népesség, az export, az import, az nemzet gazdagságának mérésére. Módszerei természetesen elnagyoltak (pl. a nemzet gazdagságának mérését népességszámmal közelítette), de feltevései – figyelembe véve a rendelkezésre álló adatlehetőségeket is – kora gazdasági feltételeitől nem álltak annyira távol, mint ahogy ez a mai mércék szerint tűnik.

Petty nem egyedüli művelője volt ennek a közelítésnek. A korai politikai gazdaságtan kvantitatív természete elég kézzelfogható, s ezt ugyanakkor erőteljesen a merkantilizmus gazdaságpolitikai vonatkozásainak szolgálatába állították. Pettyn kívül *Gregory King* (1648–1712) Angliában, *Pierre Boisguilbert* (1645–1714) és *Sebastian Vauban* (1633–1707) Franciaországban szintén alkalmazta a kvantitatív megfigyelést. Megalapozták azokat az ismereteket, amelyeket a népesség alakulásáról, a növény- és állatállományról, a mezőgazdasági szektorról tudunk. A francia agrárágazatról gyűjtött statisztikai adatok később a fiziokrata adókonceptió bázisául szolgáltak. Munkásságuknak határozott célja, gazdaságpolitikai jellegű törekvése volt: a franciák reformjavaslatokat fogalmaztak meg, amelyekkel a gazdaság működését javítani kívánták, az angolok fő feladatnak a nemzet gazdasági és politikai erejének növelését tekintették. Adam Smith a közgazdaságtannak ezt a közelítését nem tartotta követésre méltó tradíciónak. „Nem nagyon hiszek a politikai aritmetikában.” – írta híres megjegyzését „A nemzetek gazdagsága” IV. kötetében.

FŐBB MŰVEI

1662. *A Treatise on Taxes and Contributions*. In: *The Economic Writings of Sir William Petty*. (Szerk.: C. H. Hull) 1–2. Vol. Cambridge: Cambridge University Press. 1899.
1671–1672. *Political Anatomy of Ireland*. (Első megjelenés: 1691.) In: *The Economic Writings of Sir William Petty*. (Szerk.: C. H. Hull) 1–2. Vol. Cambridge: Cambridge University Press. 1899.
1690. *Political Arithmetic*. In: *The Economic Writings of Sir William Petty*. (Szerk.: C. H. Hull) Cambridge: Cambridge University Press. 1899.
The Economic Writings of Sir William Petty. (Szerk.: C. H. Hull) Cambridge: Cambridge University Press. 1899.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Hull, C. H. 1900. Petty's Place in the History of Economic Theory. *Quarterly Journal of Economics*.
- Hutchison, T. 1988. *Before Adam Smith: The Emergence of Political Economy, 1662–1776*. Oxford: Basil Blackwell.
- Strauss, Erich. 1954. *Sir William Petty: Portrait of a Genius*. London: Bodley Head.

(Bekker Zsuzsa)

François Quesnay

(1694–1774)

Quesnay a fiziokrata iskola megalapítója és vezéralakja, a közgazdaság történetében híres és nagy jelentőségű *Tableau Économique*, a gazdasági körforgást folyamatát ábrázoló „Gazdasági Táblázat” alkotója.

Tizenhárom gyermekes egyszerű vidéki család nyolcadik gyermekeként született Franciaországban, 1694-ben. Nem részesült szisztematikus oktatásban, önerőből tanult meg olvasni, később Párizsba ment orvosi tanulmányokat folytatni. Kiváló praktizáló orvos és korának ismert tudósa, a Sebészeti Akadémia főtitkára lett. Az 1740-es évek orvostudományi vitáiban aktívan részt vett, Mme de Pompadour orvosaként Versailles-ban telepedett le, s nagy befolyásra tett szert. Végül XV. Lajos sebésze, majd első számú vezető udvari orvos lett. 1750 tájékán publikálta utolsó orvosi műveit, a Francia Tudományos Akadémia és a Londoni Királyi Társaság választotta tagjává.

Közgazdaságtannal későn kezdett foglalkozni. 1755 felé írta első olyan munkáit, melyek a fiziokrata doktrína első elemeit tartalmazták. A francia Enciklopédia Gabona és Bérő szócikkeit jelentette meg. További szócikkeket is írt – Adók, Kamat, Ember – amelyeket az enciklopédisták körüli vita miatt kénytelen volt visszavonni, s csak később jelentek meg.

Maga a fiziokrata iskola néhány domináns, magas intellektusú személy körül alakult ki. Ők nevezték magukat először „közgazdászoknak”. Viszonylag zárt közösségük, valamint a doktrínájuk iránti lojalitás megkövetelése miatt „a szekta”, „a közgazdászok szektája” néven is emlegették őket. A francia gazdaságpolitika befolyásolására is törekedtek. Az iskola „megalapítása” 1757 júliusában, a versailles-i kastélyban történt, amikor Mirabeau márki „Az emberek barátja” című munkájának megvitatására felkereste Quesnayt. A kör legnevesebb képviselői: Mirabeau, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivier, Le Trosne. A vitathatatlan vezér Quesnay volt. A kör találkozóit Turgot is láto-

gatta. A fiziokraták befolyása mintegy húsz évet fog át, Quesnay Enciklopédiába írt cikkeinek megjelenésétől Le Trosne könyvének megjelenéséig, 1777-ig.

Már Quesnay enciklopédia szócikkei tartalmazzák a tan alaptételét, azt, hogy a nemzetek gazdagságának oka és sarkköve a mezőgazdaság, a gazdaság egyetlen ága, amelyben a termelési költség felett többlet keletkezik, 1758-ban jelent meg a *Maximes*, a földművelő országok gazdasági kormányzásának alaptételeivel foglalkozó mű, majd 1759-ben az utókor számára is inspiráló *Tableau* három kiadásban. A kiinduló „Gazdasági Táblázat”-ot Quesnay több változatban készítette el és fejlesztette. Az utókor által elemzett és *Tableau*-ként meghivatkozott változatot, az 1766-ban készült cikk, az „Elemzés” tartalmazza. A „Gazdasági Táblázat”-ot gyakran tekintik úgy, mint Quesnay gazdasági nézeteinek szintetikus megnyilvánulását. A társadalmi termék körforgásának ábrázolásával és a részt vevő osztályok közötti jövedelemáramlások követésével azt sugallja, hogy a társadalom egy kölcsönös összefüggéseken alapuló rendszer. A rendszer működésének filozófiai alapvetését nem közvetlenül e műben adja meg, de a mű tükrözi. Voltaképpen a felvilágosodás filozófusainak természetes rend-konceptiója szolgál alapul. A társadalom ezen rendje, éppúgy mint az élő organizmusé vagy a természeté, spontán módon, beavatkozás nélkül, objektív törvények szerint alakul.

A fiziokrata iskola fellépésével, nézeteivel és az abból levont gazdaságpolitikai konklúziókkal (az ipar nem produktív, a mezőgazdasági többletre alapozott egy-adó rendszer, a szabad verseny elve stb.) eléggé megosztotta a közvéleményt, s egy idő után nézeteik feledésbe merültek. A *Tableau* újrafelfedezése és reneszánsza részben Marx újtermelés-elméletének formálása, részben a modern kor egyensúlyi és növekedési elméletei révén következett be. Phillips 1955-ben a *Tableau* összefüggéseit input-output rendszerbe konvertálta. A kortárs Mirabeau lelkesedésében úgy értékelte, hogy a világ teremtése óta az írás keletkezésén és a pénz feltalálásán kívül a „Gazdasági Táblázat” megalkotása a legjelentősebb felfedezés.

A fiziokraták nézeteiket saját alapítású, illetve befolyásuk alatt tartott folyóiratokban publikálták. Du Pont szerkesztette hosszú ideig a híres *Journal de l'agriculture, de commerce et des finance* c. folyóiratot, ahol a „Gazdasági Táblázat” végső változatát is publikálta. A szintén fiziokrata Baudeau alapította a másik legendás folyóiratot, az *Éphémérides du citoyen*-t, amelyben Turgot „Észrevételek” c. munkáját adták ki.

Az „Alapelvek” magyarul 1887-ben jelent meg, a *Tableau* végleges változatának fordítását Csató Katalin, a fiziokrata iskolával foglalkozó kutató készítette el 1999-ben.

FŐBB MŰVEI

1756. Evidence. Fermier. Grains. In: *Encyclopedie, ou Dictionnaire raisonné de science, des arts et des métiers*. Paris: Briasson, 6. és 7. kötet.
1758. Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole. *Magyarul: Általános alaptételek földművelő országok gazdasági kormányzatáról*. 1887. In: Fenyvessy Adolf (Ford.: és bevezető tanulmány). *Quesnay és Turgot munkáiból. Nemzetgazdasági Írók Tára*. II. kötet. Budapest: Pallas. 1887.
1759. *Tableau économique*. 3. kiadás. Paris. (Szerk.: M. Kuczynisky és R. Meek) London: Macmillan, 1972.
1765. Hommes. Impôts. In: *Encyclopedie, ou Dictionnaire raisonné de science, des arts et des métiers*. Paris: Briasson, 8. kötet. (Újranyomva 1958.)
1766. Analyse de la formule arithmétique du Tableau économique de la distribution des dépenses annuelles d'un nation agricole. *Journal de l'agriculture de commerce et des finances*. 1766. In: Daire. 1846. *Magyarul: Csató Katalin fordításában a BKE Elméletörténet tanszék honlapján* – www.bke.hu/cconhist. 1999.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Csató Katalin. 1997. *François Quesnay*. A fiziokratákig vezető „gazdasági fejtegetés”. (oktatási segédanyag) Budapest: BKE. Elméletörténet tanszék.
- Csató Katalin. 1982. *A fogyasztási struktúra szerepe F. Quesnay újratermelési elméletében a Gazdasági Táblázatok alapján*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Daire, E. 1846. *Physiocrates*. I–II. Paris: Librairie de Gaillaumin.
- Eltis, W. A. 1975. François Quesnay: a reinterpretation. *The theory of economic growth. Oxford Economic Papers* 27(3), November, 327–351.
- Fox-Genovese, E. 1976. *The Origins of Physiocracy. Economic Revolution and Social Order in Eighteenth Century France*. London: Cornell University Press.
- Marx, K. *Értéktöbblet-elméletek*. Budapest: Kossuth. 1958, 1961.
- Phillips, A. 1955. The Tableau Économique as a simple Leontief model. *Quarterly Journal of Economics* 69, February, 137–144.
- Vaggi, G. 1987. *The Economics of François Quesnay*. London: Macmillan.
- Weuleresse, G. 1910. *Le mouvement physiocratique en France (de 1756 à 1770)*. Paris: Felix Alcan.

(Bekker Zsuzsa)

Anne Robert Jacques Turgot

(1727–1781)

A közgazdász, filozófus és magas közigazgatási feladatokat vállaló reformer, Turgot 1727-ben Párizsban született jó nevű normand nemesi családban, amelyben a közszolgálati feladatok ellátása családi tradíció volt. Legfiatalabb fiúgyermekként egyházi pályára szánták. Teológiai tanulmányai befejeztével, mivel öröksége révén anyagi függetlensége biztosítva lett, nem lépett egyházi szolgálatba, hanem közszolgálati funkciókat töltött be. Pályája csúcspontjaként XVI. Lajos 1774-es hatalomra kerülésekor, először tengerészeti miniszterré, majd pénzügyminiszterré nevezte ki. 1776-ban a reformterveivel kapcsolatos ellenállás és intrikák miatt kegyvesztett lett. Élete hátra lévő öt évét széleskörű intellektuális érdeklődésének szentelte. A nyelvészet, a történelem, a szociológia és a filozófia egyaránt érdekelte. Görög, latin, héber, spanyol, német, olasz, angol nyelvtudása lingvisztikai érdeklődéssel és kutatással is párosult. Hatalmas klasszikus kultúráltsága mellett matematikát, fizikát és asztronómiát is tanulmányozott. Az 1750-es évek közepén az Enciklopédiába írt szócikkeivel filozófusi hírnevét alapozta meg. Ennek kapcsán került barátságba Voltaire-rel. Az enciklopédistákkal később megszakította kapcsolatait.

Közgazdászként általában a *fiziokraták közé sorolják*, bár *mindig hangsúlyozzák különállását*. Talán Schumpeter meg legmesszebbre a fiziokratáktól való elválasztásában [1954], amikor az „egy nem fiziokrata, fiziokrata szimpátiával” meghatározást adja róla. Turgot közgazdasági érdeklődése 1749-ben jelentkezik először, mikor kritikái tanulmányt ír Law papírpénzrendszeréről. Közgazdasági nézeteinek alakulására meghatározó jelentőségű Quesnay-vel és Gournay-vel való találkozása 1755 táján. Quesnay Turgot pénzügyminiszterré való kinevezését a fiziokrata nézetek győzelmének tekintette. Személyes kapcsolatuk valóban jó volt, Turgot a Versailles-ban keddenként tartott híres fiziokrata szeánszokon rendszerint megjelent. A fiziokrata Dupont de Nemours-vel és a filozófus, matematikus Condorcet-vel élete végéig tartó barátságot kötött. Kapcsolata Gournay-vel azért különösen jelentős, mivel ő vezette be a politikai gazdaságtan világába. Gournay (1712–1759) Cantillon (1680–1734) csodálója és nézeteinek terjesztője volt, az angol közgazdaságtan hatását is ő közvetítette Turgot felé, kiemelve a szűkebb fiziokrata meghatározottságból; a *laissez faire, laissez passer* elv adott formában való megjelenését is – egyik változatban – neki tulajdonítják.

Turgot legismertebb közgazdasági írásai közül több akkor született meg, amikor magas közfunkciókat töltött be, miközben idejének és energiáinak nagy részét a gyakorlati gazdasági reformok bevezetése kötötte le. *Legfontosabb közgazdasági munkája az „Észrevételek a javak képződéséről és elosztásáról”* 1766-ban

készült, miközben Limoges intendánsaként tevékenykedett. Turgot értékelése körüli bizonytalanság és hangsúlykülönbség részben annak tudható be, hogy közgazdaságtani írásai széleskörű tevékenységének csak egyik szeletét képezték, s nem hagyott maga után rendszerének teljes és részletes kifejtését adó művet. Az „Észrevételek” mintegy 70 oldalban körvonalazza rendszerét, mely Schumpeter szerint *teoretikusan jelentősebb*, mint a „Nemzetek gazdagságának” (Adam Smith, 1776) elméleti váza. Bár Turgot műve a gazdaságelmélet komplett rendszerét prezentálja, a megjelenítés maga mégis csak egy *elméleti vázlatnak* tekinthető. Szubsztanciális tartalmát illetően Schumpeter úgy látja, hogy lényegében a Marshall „Alapelvet” (1890) megelőlegező rendszerleírás körvonalait találhatjuk benne. Más értékelés szerint (Bordes, [1981]) helyesebben járunk el, ha nem a neoklasszikus rendszer előképét látjuk benne, hanem egy olyan átmenetet, ami a 18. század végi fiziokrata rendszert köti össze a 19. század eleji angol klasszikusokkal. Turgot olyan szerzőknek valódi kortársa, mint Smith, a francia Condillac (1714–1780), valamint az olasz Beccaria (1738–1794) és Verri (1728–1797). Elemzők azt is bemutatják, hogy a turgot-i koncepcióból a sayi, walrasi világkép közvetlenül elérhető.

Az „Észrevételek” első részében a gazdagság termelésének és elosztásának alapvonásait elemzi egy mezőgazdasági társadalmon belül. Tárgyalja a tulajdon keletkezését, az osztályok szerepét, a tökefelhalmozás problémáit. E közgazdasági mű összhangban van töredékben maradt „Az egyetemes történelemről” c. munkájával (1751), amelyben egy négy fejlődési fokból álló stádiumelméletet ír le (vadászat, pásztorkodás, farmgazdálkodás, kereskedelmi rendszer). Nézetrendszerében világos kapcsolódásokat épít az érték-, a jövedelemelosztási elmélet, a gazdasági növekedés és az intézményi keret magyarázatában. Egyéb közgazdasági írásait is figyelembe véve, érvelésének, koncepcióinak modernitását különösen a tekintetben hangsúlyozzák, hogy (i) értékelméletében közel került az érték neoklasszikus felfogásához. Használja az alapvető (*fondamentale*) és megvásárolható (*venale*) érték, valamint a becsült (*estimative*) és a megmért (*appreciative*) érték fogalmát. E fogalmakban lényegében a keresletkínálati ár koncepcióját körvonalazza, valamint az érték-paradoxon problematikáját kezeli a hasznosság-ritkaság kapcsolatán keresztül. (ii) A gazdasági magatartást ráfordítások és előnyök közötti csereként írja le. (iii) A nem arányos hozamok törvényével (*rendement non proportionels*) lényegében a marginalizmusnál formalizált csökkenő és növekvő hozadék esetét tárgyalja, először alkalmazva a határ-érvelés logikáját. (iv) Felhalmozás-koncepciója a klasszikus politikai gazdaságtant előlegezi meg, mivel a megtakarítást tekinti a növekedés forrásának. (v) Kamat- és tőkekonceptiója is figyelemre méltó, mivel a kamatlegitimitás korábbi vitáját lezárja, nagyságának kialakulásában a ritkaság-koncepciót (*rareté*) alkalmazza és forrásallokációs szerepét is tárgyalja.

FŐBB MŰVEI

1766. Réflexion sur la formation et la distribution des richesses. Kiadva az *Éphémérides du citoyen* c. hetilapban 1769. 11. és 12. kötetben, 1770. 1. kötetben. Magyarul: *Észrevételek a javak képződéséről és elosztásáról*. Budapest: Pallas. 1887. In: Fenyvessy Adolf (ford. és bevezető tanulmány): *Quesnay és Turgot munkáiból. Nemzetgazdasági Írók tára*. II. kötet. Budapest: Pallas. 1887.
- 1808–1811. *Ouvres des Turgot précédées et accompagnées de mémoires de note sur son vie, son administration et ses ouvrages*. (Szerk.: P. S. du Pont de Nemours) Paris.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Bordes, C., Morange, S. (szerk.). 1981. *Turgot, économiste et administrateur*. Paris: Press Universitaires de France.
- Condorcet, J. A. N. 1786. *The Life of M. Turgot. Controlle-General of the Finances of France in the Years 1774, 1775 and 1776*. London. 1787.
- Du Pont, P. S. 1782. *Mémoires sur la vie et les ouvrages de M. Turgot*. Philadelphia, Paris.
- Groenenwegen, P. D. 1977. *The Economics of A. R. J. Turgot*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Groenenwegen, P. D. 1983. Turgot's place in the history of economic thought: a bicentenary estimate. *History of Political Economy* 15(4), 585–616.
- Meek, R. L. (szerk.) 1973. *Turgot on Progress. Sociology and Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schumpeter, J. S. 1954. *History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press; London: Allen & Unwin.
- Tsuda, T. 1974. *Catalogue des livres de la bibliotheque de Turgot*. Tokyo: Hitotsubashi University.

(Bekker Zsuzsa)